Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 19 (15704) ◆ 1996 чылдың февраль 10, суббота ◆ Ат салган шагы 01.45. Садар өртээ 500 рубль.

УЖУРАЖЫЫШКЫННАР

ТР-ниң Чазак кежигүннери болгаш республиканың фермер ажыл-агыйлар база көдээ ажыл-агый кооперативтериниң ассоциация удуртукчулары-биле арат (тараачын) ажыл-агыйлар төлээлериниң ужуражыышкыннары уламчылап турар.

Тожунуң, Каа-Хемниң, Таңдының, Бии-Хемниң, Улуг-Хемниң, Өвүрнүң, Сүт-Хөлдүң, Чөөн-Хемчиктиң арат (тараачын) ажыл-агыйлар төлээлери ассоциация удуртукчуларының эрткен чылда чоруткан ажылдарының отчеттарын дыңнааннар. ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. Н. Оюн чоокта чаа Чадаанага эрткен ужуражыышкынга киришкеш, мал кыштаглаашкынының, арат ажыл-агыйларга деткимче көргүзер дугайында Чазактың доктаалдарын канчаар күүседип турарын кажангызындан-даа шыңгыы айтырган, араттарны дүвүредип турар айтырыгларны улам тодараткан.

Араттарның удуртукчулар-биле ужуражыышкыннары фермер ажыл-агый хөгжүдеринде четпестерни сойгалаан. Араттарга үнүш-дүжүт үнмес черлерни үзүп берип, совхозтарны эде тургузуп тура, оларның үлүглерин бээрин саададып, өске-даа эреңгейлээшкиннерни болдуруп турары илерээн.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ 1995 ЧЫЛДА АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА ОТЧЁТ

Тыва Республиканың Чазаа 1995 чылда улус ажыл-агый адырларында бүдүрүлгениң уламчылаашкынныг кудулаашкынының, бүдүрүлгелерниң саң-хөө байдалының баксыраанының, чедир төлеттинмээн өрелер өзүлдезиниң болгаш бюджет акша-хөреңгилериниң чедишпес байдалдарында ажылдап келген.

1941-1945 чылдарда **Ада-чурттуң Улуг дайынынга** совет улустуң Тиилелгезиниң 50 чылын **байырлап демдеглээни — 1995** чылда кайгамчык улуг төөгүлүг ужур-уткалыг болуушкун болган. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарын, дайын чылдарында тылдың ажыл-ишчилерин Тыва Республиканың Чазаа бедии-биле хүндүлевишаан, Тиилелгениң 50 чылының байырлалын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле программаны бадылаан болгаш боттандырган. **Ада-чурттуң Улуг** дайынының инвалидтериниң болгаш киржикчилериниң социал-экономиктиг байдалдарын экижидер талазы-биле база организастыг, информация - пропагандистиг болгаш тураскаал-төөгүлүг хемчеглерни программага киирген. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң чуртталга-амыдырал байдалдарын экижидер, оларга тускай социал дузаны көргүзер, Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле болгаш нормативтиг өске-даа актылары-биле көрдүнген чиигелделерни сагыыр, тыпсыр талазы-биле боттуг хемчеглер ол программаны боттандырган үеде кылдынган.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының, Тыва Республиканың **чонунуң Улуг Хуралының** (съездизиниң) кежигүннериниң соңгулдаларын эрттирер талазы-биле ажылды Чазак хандырган. Соңгулданың Төп, кожууннар, хоорайлар болгаш участоктар комиссияларының ажылдаарынга эргежок чугула акша-хөреңгилерни тыпкан. Соңгулда участоктарын транспорт, харылзааның херекселдери болгаш таарымчалыг чогуур чүүлдер-биле хандырган. Соңгулда мурнунуң кампаниязын эрттирер талазы-биле деӊ байдалдарны бүгү кандидаттарга, оон иштинде массалыг информация чепсектерин ажыглаар арганы тургузуп берген.

Президентиниң болгаш Чазактың 1994 чылда Айыткалын чугаалажып көрген түңнелдериниң талазы-биле доктаал хүлээп алдынган болгаш хемчеглерни бадылаан. **Чазактың, яамыларның**, кожууннар болгаш хоорайлар чагыргаларының, бүдүрүлгелерниң, организацияларның ажыл планнарынга ол хемчеглер үндезин болган. Ук хемчеглер канчаар күүсеттинип турарын Чазактың хуралынга ийи удаа чугаалажып көрген. Ук хемчеглерни күүседир талазы-биле Президентиниң чарлыктары, Чазактың доктаалдары болгаш айтыышкыннары хүлээп алдынган, Тыва Республиканың хоойлуларының элээн каш төлевилелдерин белеткээн болгаш Дээди Хуралга киирген. Хемчеглерниң чамдык бөлүк кезектери канчаар күүсеттинип турарын Президентиге, Оралакчы президентиге, республиканың Чазак Баштыңының оралакчыларынга болган чөвүлел хуралдарга чугаалажып көрген болгаш оларның күүселдезинге моондактыг чылдагааннарны чайладыр талазы-биле хемчеглер алдынган. Хемчеглерде көрдүнген **463 пунктунуң 358-и** күүсеттинген, 66-зы күүсеттинер чыгаан, оон иштинде хемчеглерниң экономиктиг бөлүүнүң 129 пунктузундан 101 пункт күүсеттинген, 16-зы — күүсеттинериниң чадазында турар.

Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылда ажылы онзагай күжениишкин чурумнуг болган. Республика хөгжүлдезиниң амыдыралчы чугула айтырыгларын Чазактың болгаш оон Чөвүлелиниң 76 хуралынга чугаалажып көрген. Социал-экономиктиг хөгжүлдениң эң чугула айтырыглары талазы-биле республиканың Президентизиниң 172 чарлыын, 44 айтыышкынын, Чазактың 765 доктаалын, 140 айтыышкынын, Оралакчы президентиниң 43 айтыышкынын үндүрген. **25 хоойлу** төлевилелин белеткээн болгаш **Дээди Хуралче** чорудуп берген. Тыва Республиканың 15 хоойлузунга өскерилгелерни болгаш немелделерни киирген.

Үстүкү органнардан келген документилерни шынарлыг болгаш чогуур үезинде күүседир талазы-биле хемчеглер алдынган. Эрткен чылдың дургузунда Россия Федерациязының Президентизиниң 327 чарлыы болгаш айтыышкыннары, Россия Федерациязының Чазааның 456 доктаалы, айтыышкыннары, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының 456 доктаалы, айтыышкыннары, **хоойлулары**, республиканың Дээди Хуралының 105 хоойлузу болгаш доктаалдары ТР-ниң Чазаанга келген. Хүлээп алдынган бүгү-ле шиитпирлерниң күүселдезин хандырары ам дээрезинде чедип алдынмаан.

Экономиканың байдалы болгаш ону чаартып эде тургузарының, бюджеттиң онзагай байдалдарында бюджеттиң акша-хөреңгилерин чөп ажыглаарының, кадык камгалалының, өөредилгениң, культураның, аныяктар политиказының янзы-бүрү айтырыгларын энергетика комплекизиниң специалистери-биле, бааза адырлар бүдүрүлгелериниң, агроүлетпүр комплекизиниң, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның удуртукчулары, чер-чер чагыргаларының даргалары, кадык камгалалының, өөредилгениң ажылдакчылары-биле, Кызыл хоорайда болгаш республикадан дашкаар өөренип турар студентилер-биле Президентиге, Оралакчы президентиге, Чазак кежигүннеринге болган ужуражыышкыннарның үезинде чугаалажып көрген. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының болгаш Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) кежигүннериниң соңгулдаларынга, 1995-96 чылдарның кышкы үезинге республиканың улус ажыл-агый объектилерин быжыг туруштуг ажылдаар кылдыр белеткээр, часкы хову ажылдарынга белеткенир талазы-биле селектор дамчыштыр чөвүлел хуралдарны эрттирген.

Эргелеп-башкарылганы улам ыңай сайзырангайжылдар талазы-биле хемчеглер алдынган. Тыва Республиканың Чазааның болгаш кожууннарның аразында, яамыларның болгаш кожууннарның аразынга эрге-хүлээлгелерни аңгылаар дугайында дүрүмнер ажылдаттынып кылдынган болгаш бадылаттынган. Чер-черлерниң бот-башкарылга органнарын быжыглаар талазы-биле ажылды үргүлчүлеп чоруткан. Амгы үеде республикада 16 кожуун чагыргалары, республика чагыргалыг ийи хоорай, кожууннарга чагырткан үш хоорай, оон аңгыда үш суур, 102 суму болгаш чеди көдээ, 149 арбан чагыргалары бар. Суму чагыргаларының даргаларының хөй солчуушкуну болдунган дээш эрткен чылын Чазакты шүгүмчүлээн турган. 1996 чылдың январь 1-де байдалды езугаар алырга, суму чагыргаларының даргаларының солушканы 22,5 хуу болган **(102 дарганың 23-ү** солушкан).

Саң-хөөнүң акша-хөреңгилери чедишпес турза-даа, яамыларның, күрүне комитеттериниң, ведомстволарның удуртукчулары, Президентиниң болгаш Чазактың Администрациязының харыысалгалыг ажылдакчылары 800 **ажыг катап** сургакчылап, **оон иштинде** кожууннарга — 520 катап барып **чораан**. Чер-черлерниң чагыргаларынга **практиктиг** дузаны чедирер **чурум езугаар** Таңды, Чөөн-Хемчик, Тожу, Сүт-Хөл кожууннарже үнүүшкүннерни организастаан. Чазактың хүннерин Чөөн-Хемчик болгаш [illegible] кожууннарга эрттирген. [illegible] — Кунгуртуг, Кара-Хөл, Кызыл-Хая, Ырбан, Арыскан Чазактың онза контролюнда туруп турар. Кызыл кожууннуң Шынаа сумузунуң девискээрин онзагай эргелеп-башкарарын Президентиниң Чарлыы-биле доктааткан. Тожу кожууннуң онзагай байдалын барымдаалап көргеш, ооң экономиказын болгаш бот-башкарылгазын чаартырының онзагай хевири ажылдаттынып кылдынган болгаш хүлээп алдынган. Тыва Республиканың Президентизи барык бүгү кожууннарга барып чораан болгаш ында экономиктиг реформаның чоруп турар байдалы-биле таныжып көрген. Президентиниң ынаар барып чорааның түңнелдериниң талазы-биле хемчеглер ажылдаттынган болгаш хамаатыларның дилеглерин, аас болгаш бижимел-биле билдиришкиннеринде дилеглерин хандырар талазы-биле практиктиг хемчеглерни ап чоруткан. Республиканың амыдыралының соңгаарладып болбас социал-экономиктиг айтырыгларын шиитпирлээр сорулга-биле Чазактың хөй кежигүннери Москвага чаңгыс эвес удаа барып чораан.

Кадрлар-биле ажылды боттандырып келген. Республиканың Президентизиниң чанында тургустунган чөвүлел күрүне албанының айтырыгларының талазы-биле эрге-хоойлулуг актылар төлевилелдерин белеткээрин холбаштырар ажылды чорудуп турган. «Тыва Республиканың күрүне албанының дугайында», «Кожуун болгаш республика чагыргалыг хоорай чагыргазының даргазының дугайында», «Кожууннарга болгаш республика чагыргалыг хоорайларга Президентиниң төлээлекчизиниң дугайында» дүрүмнерни, «Күрүне албан-хаакчыларының болгаш чер-черниң бот-башкарылга органнарының албан-хаакчыларын дагын белеткээр болгаш оларның мергежилин бедидер талазы-биле күрүне чагыының дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыын ажылдап кылган. Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының системазында башкарыкчы албан-дужаалдарга кадрларны шилиир болгаш таарыштыр тургузар талазы-биле элээн каш саналдарны кадрлар политиказының чөвүлели киирген. Республикада кадр политиказының кол угланыышкыннарын Чазактың хуралынга бадылаан. Кадрлар белеткээринге хамаарыштыр Чазак Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Күрүне албанының Россия академиязы-биле, Күрүне албанының Сибирь академиязы-биле демнештир ажылдап турар. Ол академияларга дорт болгаш бот-өөредилге-биле чыл хуусаалыг белеткелди 10 кижи эртип турар, эрткен чылын 81 кижи бодунуң мергежилин бедиткен. Эргелеп-башкарылганың, күрүне албанының, менеджментиниң болгаш бизнес айтырыгларының талазы-биле янзы-бүрү албан черлериниң болгаш делегей төптериниң эрттирип турар семинарларынга, курстарынга яамыларның болгаш ведомстволарның, хоорайлар, кожууннар, сумулар чагыргаларының. Чазак аппаратының 2225 ажылдакчызы мергежилин бедиткен.

Эрткен чылын 10 кижи Тыва Республиканың ордени-биле, 26 кижи Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле шаңнаткан. Тыва Республиканың хүндүлүг аттарын 75 кижиге тывыскан, Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле 80 кижини шаңнаан.

Хамаатыларның дилеглери, чагаалары болгаш билдириишкиннери-биле ажылды кичээнгейниң төвүнге тургускан. Чазак аппарадынга оларны сайгарарының чурумун эде көргеш, бадылаан. Чыл дургузунда Чазакка 2152 хамаатаы, оон иштинде 1265 кижи бижимел-биле, 887-зи—аас-биле дилег кылган. Хамаатыларның хөй нуруузу чуртталга бажыңнарын садып болгаш тудуп алырынга, сайгарлыг [illegible] чээлилерни тускайлап бээрин, материалдыг дузаны көргүзер, хоойлу-дүрүмнү болгаш хөй-ниитиниң корум-чурумун хандырар дугайында, суд шииткелдерин эде көөр, ажылга тургузар дугайында, удуртукчу кадрларның албан-дужаал байдалын соора ажыглап турарының, оларның ажылдап шыдаар шинээ чогунуң дугайында дыңнадып, дилеглерни киирген. 274 дилегни хандырган, 1327 билдириишкин шиитпирлеттинериниң чадазында, 323 дилегни хандырарындан ойталаан. Акша-хөреңгилер чедишпес болган уржуунда үстүнде айыттынган айтырыглар талазы-биле хамаатыларның бүгү-ле дилеглерин хандырары болдунмаан. Хамаатыларның хомудалдары болгаш билдириишкиннери-биле ажылдыг экижидер, күүселде сагылга-чурумунуң деңнелин бедидер айтырыглар талазы-биле **Тыва Республиканың Президентизи аппараттың чөвүлел хуралдарын Тыва Республиканың** Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының ажылдакчылары-биле, Чазактың кежигүннери-биле элээн каш катап эрттирген. Ол айтырыгларны күрүне албанының болгаш чер-черлерниң бот-башкарылга органнарының ажылдакчылары-биле чөвүлел хуралдарга доктаамал тургузуп келген.

Ооң-биле чергелештир Чазак, ооң аппарады бодунуң ажылының дээштиин, ажыктыын бедидеринге бүгү аргаларны чедир ажыглап шыдаваан. Бюджеттиң акша-хөреңгилерин шын болгаш дээштиг ажыглаары дээш чогуур негелдени кожууннар чагыргаларының даргаларынга кылбаан. Кожууннар болгаш сумулар чагыргаларының даргалары эрге-хоойлу билиглерин кошкак шиңгээдип алганының түңнелинде чагырга черлериниң чамдык шиитпирлери хоойлужудулгага дүүшпейн турар.

Күүселдениң сагылга-чуруму чамдык яамыларда, ведомстволарда болгаш күрүне албан черлеринде ам-даа чавыс. Тыва Республиканың Президентизиниң чарлыктарын, Чазактың доктаалдарын күүсетпейн, хамаатыларның чагааларын, билдириишкиннерин болгаш хомудалдарын сайгарып көөр талазы-биле ажыл чылзыр чорукту болдуруп турарының фактылары бар.

I. Социал политиканы боттандырар талазы-биле хемчеглер

Рынокче шилчиири-биле холбашкан экономиктиг нарын байдалдар Чазактың социал политика талазы-биле 1995 чылда практиктиг ажыл-чорудулгазының кол угланыышкынын, ооң иштинде күрүнениң социал магадылалдарын боттандырар талазы-биле хемчеглерни, өг-бүлениң болгаш чаштарның, чоннуң кадыкшылын камгалаарының эң чугула айтырыгларын колдадыр тодаргайлаан.

Бүгү эмнелге-профилактиктиг албан черлери ажылдап турар чоннуң аайы-биле акшаландырарының бюджет-страхование системазынче шилчээн. Аарыг кижилерни эмнээни дээш албан кылдырар эмнелге страхованиезиниң девискээр фондузу-биле санажылгалар езугаар 8748,5 млн. рубль алдынган. 850 млн. рубль түңнүг төлевирлиг ачы-дузаны чедирген. Аараан 319 кижини, оон иштинде 125 бичии урууну республикадан дашкаар эмнедип чоруткан, оларны эмнээринге 710,4 млн. рубльди, аарыг кижилерниң болгаш оларның үлекчилериниң орук чарыгдалынга 356,4 млн. рубльди төлээн. Аптека албан черлери халас болгаш чиигелделиг рецептилер-биле 1,5 млрд. рубль түңнүг эм аймаан үндүрүп берген.

Республика эмнелгезиниң эмнелге-диагностика аргалары калбарып турар, магнит-ядролуг томографты ында тургузуп эгелээн, гипербориктиг оксигенация салбыры (барокамера) ажыттынган, кезип эмнээшкинде чаа аргаларны шиңгээдип алган. Эмнелгелерниң чаа бажыңнарын Сүт-Хөл, Мөңгүн-Тайга кожууннарда, Калыкшыдылга төвүн Кызыл хоорайда ажыглалга киирген. Эмнелге-профилактиктиг албан черлериниң херегленинге 1642 млн. рубль өртектиг 17 тускай автомашинаны, дериг-херекселдерни төпчүткен чурум езугаар садып берген.

Республикада болгаш оортан дашкаар черлерде курорттарга, санаторийлерге 1066 кижини 1995 чылда дыштандырган болгаш эмнеткен. 11045 бичии уругларны, ооң иштинде эвээш хандырылгалыг өг-бүлелерниң 450 уругларын хоорай чоогунуң күш-ажылчы болгаш спортчу база школалар лагерьлеринге дыштандырган, 270 ажыг уруг делегейниң «Артек», «Океан» болгаш «Орленок» деп бичии уругларның төптеринге барып дыштанган.

«Тываның уруглары» республика программазы-биле чергелештир ырак одарларда чурттап турар херээженнерни болгаш бичии чаштарны кадыкшылдар талазы-биле Президентиниң программазы хүлээп алдынган болгаш күүсеттинип турар, ону боттандырарынга 3 миллиард рубльди тускайлап берген. Эрткен чылда [illegible] 3,5 муң [illegible] 1,5 муң херээжен, 1180 бичии уруг бар.

Республикада чоннуң чайгаар немей өзүлдези Россия **Федерациязында эң-не бедик** көргүзүглерниң бирээзи болуп артпышаан. Чаштарны божууру муң чурттакчыларга онааштыр 19,1 кижи болган, ол көргүзүг Кызыл хоорайда 13,7 хуу бедээн. Иелерниң болгаш бичии чаштарның өлүрү кызырылган болгаш 1994 чылдың деңнелинде арткан. Бо талазы-биле байдал Бай-Тайга, Сүт-Хөл болгаш өске-даа чамдык кожууннарда эң-не дээре болуп турар. Ооң-биле чергелештир халдавырлыг аарыглардан, туберкулезтан, кара-таакпы болгаш арага аймаандан аарыыр чоруктуң деңнели элээн бедээн. Ынчаарга вирустуг гепатиттен болгаш дифтериядан аарыыр чоруктуң эвээжээни демдеглеттинген.

Чоннуң иштинден ниити өлүр чорук мурнуку деңнелге — муң чурттакчыга онааштыр 13,1 кижи хевээр арткан. Чоннуң иштинден кижилерниң өлүр чоруунуң чылдагааннарында эң-не хөй хууну айыыл-халаптыг таварылгалардан, кемдээшкиннерден болгаш хоранналыышкындан, ооң иштинде арага-биле хораннаныышкындан, хан эргилдезиниң, тыныш органнарының системазының аарыгларындан өлүм-чидим ээлеп турар.

Ниити өөредилге школаларының, профтехучилищелерниң, немелде өөредилге албан черлериниң четкизи отчеттуг үеде хевээр кадагалаттынып арткан. 530 сургуул өөренир олуттуг школаларны Суг-Аксы, **Ак-Даш, Хөлчүк** болгаш Качык суурларда, 50 олуттуг интернаттың чурттаар, удуур корпузун Тээли суурда ажыглалга киирген. Эртемнерни ханызы-биле өөредир шенелде шөлдериниң болгаш класстарның четкизи калбарганының болгаш тыва-түрк республика лицейиниң ажыл-чорудулгазының ачызында өөреникчилерниң интеллектуалдыг өзүлдези демдеглеттинген. Сибирь регионунуң девискээрлери-биле кады ажылдажылга, өөредилгениң делегей харылзаалары калбарып база **быжыгып турар. Республикада** кол эртемнерниң талазы-биле **өөредилге-методиктиг комплекс сайзырап турар. Дээди категорияның башкыларының** саны өөредилге албан черлеринде көвүдээн болгаш олар ам бүгү башкыларның санының 10 хуузу бооп турар. Профтехөөредилге системазынга сургуулдарны чыырының планы иви, аныыр ажылының, алгы-кешти болбаазырадып кылыр, үнелиг кештерден хеп даараар талазы-биле чаа салбырларны Ий, Азас, Кунгуртуг болгаш өске-даа школаларга ажытканы-биле холбаштыр 150 өөреникчиге ажыр күүсеттинген. Дузалал школаларының доозукчуларынга тускай бөлүктү Балгазын училищезинде ажыткан. Өөредилгениң бүгү албан черлери дузалал ажыл-агыйларынга 2,7 миллиард рубльдиң продукциязын [illegible]. Ынчаарга башкы кадрлар-биле ам-даа четчелеттинмээни, өөредилге албан черлериниң материал-техниктиг баазазының кошкак байдалы, өөредилге номнарының болгаш көргүзүг материалдарының чедишпези өөредилге чорудулгазын хөгжүдерин элээн бергедедип турар. Саң-хөө акшаландырыышкынының талазы-биле бергедээшкиннер электроэнергия, одаар чүүлдер, аъш-чем, өскүстерге эгидиишкин төлевири дээш саналжылгаларны чогуур үезинде боттандырар арганы бербейн келген.

Эртем адырынга кол кичээнгейни эртем салбырларының быжыг туруштуг болурун хандырарынче, шинчилелдерниң хемчээлдериниң кызырылырын болдурбазынче угланган. Конкурстуг шилип алыышкынның түңнелинде 26 эртем төлевилелин акшаландырган. Аныяк эртемденнерни деткиир сорулга-биле немелде стипендияларны болгаш дузаламчының өске-даа хевирлерин оларга төлеп берип келген, аңаа 60 миллион ажыг рубльди чарыгдаан. Тываның Күрүне университедин тургусканы-биле холбаштыр ооң организастыг тургузуунун, материал-техниктиг баазазын хөгжүдер болгаш быжыглаар талазы-биле ажылдар кылдынып, кадрлар белеткели чоруп турар.

1995 чылда республикадан дашкаар 53 дээди өөредилге черлеринге тодаргай сорулгалыг олуттар аайы-биле 443 бирги курсчу, ооң иштинде 14 кижи саарылга-өртектиг олуттар езугаар өөренип кирген. Оон ыңай, дээди өөредилге черлеринге боттары тускайлаң өөренип киргеннерниң өөредилгези дээш төлевир талазы-биле саң-хөө дузаламчызын бээрин 50 кижи Тыва Республиканың Чазаандан дилээн, акша-хөреңгилерниң кызыы болган уржуунда оларның иштинден чүгле 32 кижиге хууда дузаламчыны көргүскен. Кержээлиг студентилерниң өөредилгезинге болгаш шылгалдаларны Кызыл хоорайга эрттиреринге шупту 1,9 миллиард рубль чарыгдаттынган. Республикадан дашкаар болгаш тус черниң өөредилге черлеринде студентилерниң республика конференцияларын эрттирген болгаш оларның түңнелдериниң талазы-биле «Студент аныяктарның дилеглерин боттандырарының хемчеглериниң дугайында» доктаалды Чазак хүлээп алган. Кошкак хандырылгалыг болгаш салым-чаяанныг студентилерге адрес езугаар деткимчени көргүзер сорулга-биле студентилерниң социал камгалалының фондузун тургускан.

Отчеттуг үеде культура талазы-биле күжениишкиннер национал культураны улам ыңай катап хөгжүдеринче, ооң талантылыг болгаш салым-чаяанныг төлээлекчилерин деткииринче угланган. Амгы үеде 58 чогаадыкчы коллектив, аныяктар ансамбльдери ажылдап турар. Уран чүүлдерниң республика школазының «Сайзанак», «Эртине» деп бот-тывынгыр бичии уруглар коллективтериниң, уругларның «Октай» деп аас чогаал коллективиниң күүсекчи мергежили элээн өскен. «Хөөмей-95» деп II делегей симпозиуму, бичии уругларның «Сарадак-95» деп хөөмей ырызының республика конкурузун эрттирген.

Культура ажылдакчыларының, чогаалчыларның, композиторларның чогаадыкчы эвилелдери организас талазы-биле быжыккан болгаш ажылын **идепкейжиткен**. Чогаалчыларның болгаш композиторларның эң дээре ажылдарының конкурстарын чарлаан, оларның түңнелдерин Тыва Арат Республиканың тургустунганының 75 чыл юбилейинге уткуштур үндүрер. Композиторларның, чогаалчыларның, чурукчуларның эң эки ажылдарын парлаары-биле белеткеп турар. «Тываның чурукчулары», «Тываның улустуң уран чүүлү» деп номнар болгаш «Тооруктуг тайга» деп хөгжүм чогаалдарының чыындызы, «Тываның археологтуг тураскаалдарының чыындызы» бо чылын парлаттынган. 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 50 чылынга тураскааткан **информация - пропагандалыг**, культура-массалыг болгаш **тураскаал-төөгүлүг** хемчеглерни эрткен чылын эрттирген, эртем-практиктиг конференция болгаш дайынның [illegible] Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери - Тыва эки турачыларының музейи ажыттынган, дайынның маадырларынга тураскаалдарны тудуп тургускан.

Культураның Чөөн Сибирьде күрүне академиязының девискээр культуразының факультеди республиканың өөредилге-методиктиг төвүнүң баазазында **ажылдап** турар. Дээди болгаш ортумак тускай **эртемниг 65 ажылдакчы** бо чылын культура албан черлеринге немешкен. Бергелер **тураа-даа, культура бажыңнарының, библиотекаларның**, ылангыя көдээ клубтарның хөй ажылдакчылары боттарының ажылын экономика талазы-биле ажыктыг кылдыр тургузарынче чүткүп турар. Республика музейиниң тудуу, Тоора-Хемниң Культура бажыңының немештир тудуу болгаш өске-даа объектилерниң тудуглары үргүлчүлеп турар. Республиканың девискээринде бар туристиг баазаларны быжыглаар талазы-биле ажылдар кылдынган. Туристерни бүдүн чыл дургузунда хүлээп алыр сорулга-биле «Азас» турбаазаны чаазы-биле катап тургузуп турар. Студентилерге, өскүс уругларга, чурттакчы чоннуң кошкак хандырылгалыг кезээниң салым-чаяанныг уругларынга чиигелделиг путевкаларны доктааткан. 1995 чылда дыштанганнарның саны 2632 кижи четкен.

«Культура-95» программа колдуунда күүсеттинген, а чаа концепцияда культура хөгжүлдезиниң бүдүн программазы көрдүнүп турар, национал уран чүүлдүң бедик профессионалдыг чогаалдарын тургузары, чоннуң бот-амыдыралчы культуразын болгаш шажынны катап тургузары ол программага кирер.

Күш-культура-кадыкшылдыга хемчеглери бичии уругларның, аныяктарның, улуг назылыг чоннуң ортузунга отчеттуг үеде элээн идепкейжээн. Спорттуң ниитизи-биле 48 республика маргылдааларын эрттирген, аңаа 3 муң ажыг кижи киришкен. Дельтапланер спортунуң талазы-биле Бүгү-россия маргылдааларын, «Азия төвү» деп адаан хостуг хүреш талазы-биле делегей маргылдаазын, Тыва Республиканың Президентизиниң кубогу дээш хол бөмбүүнүң массалыг маргылдааларын организастаан, Сибирь девискээриниң бичии уругларының Абакан хоорайга болган спартакиадазынга школачылар киришкен. Шыырак спортсменнер Бүгү-россия маргылдааларынга, делегей турнирлеринге, Европа болгаш делегей **чемпионаттарынга** чедиишкинниг ойнааннар. Бистиң республиканың 36 спортчузу Россияның шилиндек командаларының составында кирип турар.

Чоннуң ажылдаар аргазы чок болгаш эвээш хандырылгалыг бөлүктериниң социал камгалалын дараазында ийи кол угланыышкын аайы-биле боттандырып келген: пенсия хандырылгазы болгаш социал дузаламчы. Республикада 62721 кижи пенсияларны болгаш пособиелерни ап турар, ол дээрге чурттакчы чоннуң ниити санының 20,4 хуузу-дур. Пенсияларны болгаш пособиелерни төлээринге 1995 чылда ниитизи-биле 143 миллиард рубльди тускайлаан. Республиканың чонунга социал деткимчениң фондузундан материалдыг дузаламчы хереглээн өг-бүлелерге болгаш кижилерге 214 млн. рубль түңнүг деткимчени көргүскен.

Өг-бүле быжыглаарының, ие-чашты камгалаарының талазы-биле күрүне программазының хемчеглерин боттандырарының талазы-биле ажыл уламчылаан. Доктаамал ажылдаар уруглар хоргададыр черлерлиг өг-бүлеге социал дузаның 14 төвү ажылдап турар, оларга хандырылгазы кошкак, хөй уруглыг болгаш амыдырал байдалы таарымчалыг эвес өг-бүлелерниң болгаш өскүс 800 уругларга дуза чедиртинген, инвалид 35 уруг «Чедер» курортка дыштаныр болгаш эмненир аргалыг болганнар. Ол сорулгаларга 904 млн. рубль түңнүг акша-хөреңги хаара туттунган. Чер-черлерде ажыл чок чурттакчы чонну ажылга хаара тударының, дузалал **ажыл-агыйын** организастаарынга чер тускайлап бээриниң **кезик-чамдызын** төлээш, хемур-даш сөөртүп бээриниң [illegible] биле боттуг дуза органнастаттынган.

Амгы үеде бажың-интернаттарда долу күрүне хандырылгазында 720 ажыг назылап **кырааннар, инвалидтер** чурттап турар, оларны хандырарынга 5 млрд. 97 млн. рубль чарыгдаттынган. Социал дуза салбырлары 700 кижиге дузаны бажыңынга барып чедирип турар, ол болза ындыг дузага херегледдиглерниң 54 хуузу бооп турар. Инвалидтерниң болгаш пенсионерлерниң санатор-курорт эмнээшкининге 349 путевка садып алдынган болгаш бердинген, «Ока» маркалыг 36 автомобильди, 12 мотоколясканы, 50 кресло-колясканы тускайлап үндүрүп берген.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 50-ги оюнуң чылында дайын хоочуннарының **социал хандырылгазын**, чуртталга-амыдырал байдалдарын, эмнелге хандырылгазын экижидер талазы-биле хемчеглер алдынган. Дайын киржикчилеринге болгаш күш-ажыл хоочуннарынга Кызыл хоорайга чаагайжыттынган 31 квартираны берген. **Политиктиг репрессияларга** когарааннарны агартырының талазы-биле ажыл уламчылаан. Оларның уругларынга болгаш дөргүл-төрелдеринге хавырткан эт-хөреңгизи дээш акша компенсациязын төлеп берген.

Тыва Республиканың Чазаа чурттакчы чоннуң амыдырал деңнелин чогумчудуп экижидериниң талазы-биле хемчеглерни ап турар. Чурттакчы чоннуң акша орулгалары бир **кижиге онааштыр алырга**, 1995 чылда 3,3 миллион рубль бооп, айда ортумак акша орулгалары 278 муң рубль болгаш, 1994 чылдың ол үези-биле деңнээрге, 2,1 катап көвүдээн. Айда ортумак ажыл төлевири 2 катап өскен болгаш 397,4 муң рубль, ооң иштинде декабрь айда 688,3 муң рубль болган. Орулгаларның өзүлдезинге пенсияларның, пособиелерниң, стипендияларның болгаш компенсация төлээшкиннериниң хемчээлиниң көвүдээни база салдарлыг болган. акша орулгаларының балансызында оларның үлүү 17 хуу болган. Хереглел бараанnарының өртээниң өзүлдезиниң көргүзүү 1994 чылдың декабрьга хамаарыштыр 2,56 катап болган. Чыл дургузунда ооң темпизиниң кудулаашкыны бооп, январьда 17 хуу турганындан чыл төнчүзүнге чедир 5 хуу апарган. 1995 чылда өртектерниң эң улуг өзүлдези көдээ ажыл-агый продукциязынга, оон-биле кады республикада бүдүртүнмейн турар аъш-чем эвес бараанnарга болганы.

Чурттакчы чоннуң орулгаларының кол кезии бараанnар садып алырынга болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң төлевиринге ажыглаттынган. Сайгарылганың бүгү аргаларының талазы-биле бараан саарылгазының ниити хемчээли 520,6 млрд. рубль болган. Ооң-биле кады рынок садыының үлүү көскүзү-биле (45 хуу чедир) өскен, фирма садыының өзүлдези уламчылаан, чоннуң хереглел бараанnарын бүдүрүп турар барык бүгү бүдүрүлгелер боттарының продукциязын садарының талазы-биле садыг черлерлиг. Ниитизи-биле рынок колдуунда-ла аъш-чем бараанnарының бүгү хевирлери-биле чедир хандыртынган. Магазиннерниң боттарының **тускай** специализастаашкынын чидиргени-биле болгаш мөөннеп садар кезектиң кошкааны-биле аъш-чем эвес бараанnар-биле байдал арай кошкак, ындыг-даа болза, хереглел колдуунда хандыртынып турар. Кыдыкы Соңгу чүк районнарынга бараанnар болгаш продукция чедирериниң деткиириниң федералдыг фондузундан 17,0 млрд. рубль түңнүг чээлилер тускайлаттынган-даа болза, дыка хөй садыг бүдүрүлгелеринге саарылга акша-хөреңгизи чедишпейн турган.

1995 чылда өртектиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээли 99,4 млрд. рубль болган, ол-ла үеде ооң бадыышкынының темпизи көскүзү-биле кудулаан (1994 чылда 26,5 хуу турганындан 8,6 хуу чедир). Ынчалза-даа хандырылганың деңнели куду бооп артпышаан ачы-дуза чедирилгезиниң дыка хөй хевирлери, ылангыя көдээ черлерде чедиртинмейн турар. Акша-хөреңги аргалары [illegible]

(Уламчызы 2-ги арында).

Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылда ажыл-чорудулгазының дугайында ОТЧЁТ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Амгы үеде чонну ажылга хаара тудар албанның органнарында ажыл кылбайн турар 5464 кижи демдеглеттинген. Олардан ажыл чоктарның албан езузунуң эрге-байдалын 4167 кижи алган, а ажыл чок талазы-биле пособиени 3066 кижи ап турар. Эрткен чыл дургузунда чонну ажылга хаара тудар албанга дуза дилеп 12209 кижи келген, олардан 3403 кижини, азы келгеннерниң 27,9 хуузун ажылга тургускан.

Чурттакчы чоннуң социал камгалалының талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглерниң планынга дүүштүр чер-черлерге хоорайларны болгаш чурттакчыларлыг черлерни чаагайжыдарының болгаш ногаанчыдарының талазы-биле хемчеглерге көдээ ажыл-агый ажылдарынга хөй-нити ажылдарын ажыглап турган, оларга 2426 кижи киришкен. Күш-ажыл рыногунга чижилгелиг байдалды бедидер сорулга-биле ажыл чок кижилерни республикага хереглелдиг бооп турар ажылчын мергежилдерге өөредирин организастаан турган. Профессионалдыг ачы-дуза чедирилгезин 4766 кижи алган. Кызыл, Бии-Хем кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның чонну ажылга хаара тудар төптери кадрларны катап белеткээринче чогуур кичээнгейни угландырып келгеннер. Элээди оолдарны чайгы үеде ажылга хаара тударын организастаары-биле 273 ажылчын турушту белеткээн, ажыл чоктарның өг-бүлелериниң 288 уругларынга чайгы кадыкшылга лагерьлеринге путевкалар дээш 11 млн. рубльди төлеп берген. 1995 чылдың дургузунда Чонну ажылга хаара тударының күрүне фондузундан хамаатыларны ажылга тургузарының талазы-биле хемчеглерге 8206,5 млн. рубль түңнүг акша-хөреңгини чарыгдаан.

Баксырап турар саң-хөө байдалындан дыка хөй бүдүрүлгелер күш-ажыл байдалдарын болгаш камгалалын экижидеринче чогуур кичээнгей салбайн келгеннер. Оларның хөй кезиинде күш-ажыл камгалалының албаны чок кылдынган, күш-ажылдың айыыл чок байдалдарынга ведомство контролю чок бооп турар. Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыы-биле күш-ажыл дугайында хоойлужудулгазын күүселдезинге контрольду болгаш хайгааралды күштелдирер сорулга-биле 1995 чылда Күш-ажылдың күрүне инспекциязы, оон-биле кады Тыва Республиканың миграция (көжүүшкүн) албаны тургустунган.

Рынок харылзааларынче шилчиишкинниң байдалдарында социал айтырыгларны шиитпирлээринге Чазак, профэвилелдер болгаш ажыл берикчилериниң аразында кады ажылдажылганың үндезининге социал эштежилгениң ролю улам бедип турар. Республикада дөрт чыл улаштыр Социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге кады ажылдажылганы болгаш күш-ажыл харылзааларын таарыштырып чогумчударының талазы-биле үш талалыг дугуржулга чардынып турар. Социал эштежилге адырларының тариф дугуржулгаларын, коллективтиг керээлерни дамчыштыр база боттанып турар. Отчеттуг чылда ындыг дугуржулгаларны улус ажыл-агыйының 7 адырынга, коллективтиг керээлерни — өнчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелериниң, организацияларының болгаш албан черлериниң 46 хуузунга чарган. Үш талалыг дугуржулга езугаар алган хүлээлгелерин республиканың Чазаа колдуунда күүсеткен. Талаларның кады ажылдажылгазы республикага чогумчалыг турум байдалды хевээр тургузарынга идиг болган.

Отчеттуг үе дургузунда Чазак аныяктарның социал-экономиктиг айтырыгларынче, оларны ажылга хаара тударынче, аныяк сайгарлыкчыларны деткииринче, шеригже кыйгыртылга болгаш аңаа албан эрттирериниң айтырыгларынче, хостуг үени болгаш дыштанылганы организастаарынче кичээнгейни угландырып келген. Бүгү-россияның «Россияның аныяктары» программаның девискээр программаларының бирээзи — «Тываның аныяктары» республика программазы боттанып турар. Тыва Республиканың Чазаа биле Россия Федерациязының Аныяктар херектериниң талазы-биле комитединиң аразында «Россияның аныяктары» программаны боттандырарының база акшаландырарының болгаш Кызыл хоорайда аныяктарның чурттаар оран-сава комплекизиниң тудуунуң талазы-биле дугуржулгага ат салдынган. Аныяктар политиказының талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның ийи доктаалы хүлээп алдынган. Кызыл хоорайга Тыва Республиканың Президентизиниң республиканың аныяктары-биле ужуражылгазы болуп эрткен, аныяк улустарның 120 ажыг билдиришкиннери болгаш дилеглери хүлээп алдынган болгаш сайгартынып көрдүнген. Аныяк өг-бүлелерни деткииринге 172 млн. рубль тускайлаттынган.

Аныяктарның чурттаар оран-сава комплекизиниң тудуунга 300 млн. рубль шиңгээттинип алдынган. Өөреникчилерни болгаш аныяктарны бизнестиң, рынок экономиказының үндезиннеринге өөредириниң системазы болгаш арга-хевири ажылдаттынып кылдынган, элээн каш конкурстар база ажыл-херекчи оюннарны эрттирген. Аныяктарның ыңай-бээр көжүп чорууруң болгаш оларны ажылга хаара тударының айтырыгларын шиитпирлээр сорулга-биле Санкт-Петербург хоорайда аныяктарның күш-ажыл биржазының ажылының дуржулгазын өөренип көрген. Бо угланыышкын-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаалының төлевилели белеткеттинип турар. Россия Федерациязының өске девискээрлери-биле күрүнениң аныяктар политиказының талазы-биле харылзаалар болгаш арга-дуржулга солчулгазы калбарып турар.

Массалыг информация чепсектери республиканың ниитилел-политиктиг болгаш социал-экономиктиг амыдыралының айтырыгларын доктаамал чырыдып турар. Сөстүң хостуг чоруу хандыртынып, солуннар арыннарынга болгаш телерадиодамчыдылгаларга аңгы-аңгы күрүне тургузугларының, партияларның болгаш шимчээшкиннерниң, хөй-нити организацияларының төлээлери сөс ап үнүп турар. Тываның ном үндүрер чери 53 номну үндүрген, оларның 22-зи өөредилге ному, 21-и чечен чогаалдар бооп турар. Ол-ла үеде солуннар редакцияларының болгаш Күртелерадиокомпанияның ажылында медээлерни долу база дүрген дамчыдарының талазы-биле четпестер бар, парлаттынып турар материалдарның шынары куду бооп артпышаан. Бедик мергежилдиг журналист кадрларның чедишпези, харысалга чок чоруктуң болгаш күш-ажыл чурумунуң чамдык хажыдыышкыннары база аңаа салдарлыг бооп турар.

II. Корум-чурумну быжыглаарының болгаш кем херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирериниң талазы-биле хемчеглер

Республиканың корум-чурум камгалаар органнарының кол ажыл-чорудулгазы 1994-1995 чылдарда кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирериниң талазы-биле федералдыг программада көрдүнген хемчеглерни, Тыва Республиканың Президентизиниң 1994-1995 чылдарда республикага кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирериниң талазы-биле күрүне программазын доктаадып бадылаан Чарлыын боттурарынче угланган турган. Тыва Республиканың Чазаа бодунуң хуралдарынга корум-чурум камгалаар органнарның материал-техниктиг баазазын быжыглаарынга болгаш ажылын экижидеринге хамаарышкан 28 айтырыгны сайгарып чугаалашкан. 1995 чылда республикага кем-херек үүлгедиишкиннериниң ниити санының 3 хуу кудулаашкынын чедип алдынган. Өлүрүүшкүннер, аар кемдээшкиннер чедирери, өлүм түңнелдиг аар кемдээшкиннер дээн ышкаш аар кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирериниң талазы-биле алдынган хемчеглерниң түңнелинде өлүрүүшкүннер санын — 8 хуу, аар кемдээшкиннер чедириишкиннерин — 24,9, дээрбечи чоруктарны 15,8, үптээшкиннерни — 35,8, күштээшкиннерни 23,3 хуу кызырарын чедип алыр аргалыг болган. Республиканың автоорукттарынга өлүм түңнелдиг болган озал-ондаак 37,6 хуу кызырылган. 1994 чылга бодаарга, 49 кижи эвээш өлген. Республиканың чурттакчы чонунга улуг материалдыг когарал чедирип турар бажыңдан оорлаашкыннар санының 77,8 хуу эвээжээни, өскениң эт-хөреңгизин оорлаарының 3,2 хуу кызырылгазы улуг ужур-уткалыг бооп турар. Хөй-ниитиниң чурумун камгалаарынга корум-чурум камгалаар органнарның улуг күштери хаара туттунуп, Тыва Республиканың Чазаа Ак-Довурак хоорайга корум-чурум үрээшкиннерин баш удур болдурбазының талазы-биле айны эрттирериниң дугайында доктаалды хүлээп алган, республика ужур-уткалыг улуг байырлал хемчеглерин эрттирип турган черлерге Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң патруль-пост албанының ажылдап турарының хыналдашкыннарын эрттирип турган, оон түңнелинде хөй-нити черлеринге хулиганнаашкыннарның болгаш кем-херек үүлгедиишкиннериниң саны 16,2 хуу кызырылган.

Моол тала-биле демниг ажылдың түңнелинде кызыгаарда байдал чүгээртээн. Мал оорлаашкыны эвээжээн.

Тыва Республиканың Үндүрүг полициязының департаментизи үндүрүг кем-херек үүлгедиишкиннерин болгаш чурум үрээшкиннерин болдурбазының болгаш соксадырының талазы-биле тодаргай ажылды кылып чоруткан. Эрттирген оперативтиг истелге болгаш хыналда хемчеглериниң түңнелинде үндүрүг хоойлужудулгазының 51 улуг хажыдыышкыны илереттинген. Республика бюджединче торгаал хемчеглери-биле 5,3 млрд. рубль чедир санаттынган. Департаментиниң материалдыг баазазы экижээн.

Тываның каайлы чери 1995 чылда республиканың корум-чурум камгалаар органнары болгаш Кызылдың кызыгаар отряды-биле кады херек үүлгедиишкиннери-биле демиселче угланган хемчеглерни боттандырып келген. Каайлы чериниң хоойлу камгалаар органнары 5 кеземче херээниң талазы-биле истелгени чорудуп, Россия Федерациязының Каайлы кодекизиниң аңгы-аңгы чүүлдериниң талазы-биле каайлы чурумунуң хажыдыышкыннарының дугайында 116 херектиң истелгезин чоруткан, алдынган кеземче хемчеглериниң болгаш хавыртынган бараанның түңү 600 млн. ажыг рубль болган.

Россия Федерациязының Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң оперативтиг албан ажыл-чорудулгазы республикада боттуу-биле тургустунуп турар ниитилел-политиктиг болгаш оперативтиг байдалга хамаарыштыр Россия Федерациязының хоойлуларының болгаш нормативтиг актыларның чайгылыш чок күүселдезиниң үндезининге чоруттунуп келген. Эргелелдиң чыл планы-биле көрдүнген хемчеглер колдуунда боттанган. Истелге салбыры тургустунган болгаш долузу-биле четчелеттинген, ол 17 херекти чорудуп келген, олардан 13 кижиге хамаарыштыр 7 херек судтарже чоруттунган.

1995 чылда Дээди судтуң чорудулгазынга бирги чаданың 83 кеземче херээ турган, олардан 95 кижиге хамаарыштыр 51 херекти сайгарып көрген, шииткелдерни үндүрген. 1994 чыл-биле деңнээрге, шииттиргеннерниң саны 12 хуу көвүдээн. Эрткен чылда катап истелгеже чоруткан херектерниң саны бичии эвээжээн, 1994 чылда 32,1 хуу турганындан 24 хуу апарган. Шииттиргеннерниң ниити санындан 85,2 хуузу хосталгазын казыттырып шииттирген, бир кижи кеземчениң дээди хемчээнге—өлүрүп шииттирген. Эрткен чылда эде көөрүнүң чуруму-биле 552 кижиге хамаарыштыр 441 херекти сайгарып көрген. 1995 чылда республиканың судтары 3630 кеземче болгаш 2239 хамааты херектерни көрген. Көрдүнген кеземче херектеринден 1037 херекти катап истелгеже чоруткан, 205 кеземче херээн шииттирикчилерни дилеп турары болгаш оларның эмнелге албан черлеринде чыдып турары-биле түр соксаткан, 640 кеземче херээ доостунмаан. Доостунган кеземче болгаш хамааты херектерниң саны 1994 чыл-биле деңнээрге, хевээр арткан.

Эрткен чылда прокурор, истелге ажылдакчыларының ажылының түңнелдериниң анализи оларның ниитизи-биле кызымак ажылдааның көргүзүп турар, кол күштүг баштайгы истелге болгаш байысаалга органнарының хоойлужудулганы сагып турарының хайгааралынче, эрге-чагырганың болгаш эргелеп-башкарылганың тус чер органнарының, яамыларның база ведомстволарның үндүрүп турар эрге-хоойлу актыларының хоойлуга дүүшкээниниң хайгааралынче, хамаатыларның амы-тынынга болгаш кадыкшылынга удур аар кем-херек үүлгедиишкиннериниң ажыдарынче болгаш истээринче угландырып турганнар. Эрткен үеде прокурорлар 5764 кеземче херектериниң талазы-биле истекчилерниң болгаш байысаалга ажылдакчыларының хүлээп алган шиитпирлериниң барымдаалыын хынаан, оларның 3872-зиниң талазы-биле буруудадыр түңнелдер бадылаттынган болгаш судтарже чоруттунган, 660 херек талазы-биле бижимел айтыышкыннар бердинген, истекчилерниң хоойлуну хажыды хүлээп алганы истелгени түр соксадыр болгаш соксадыр дугайында 528 шиитпирин күш чок болдурган. Прокурорларның хайгаарал боттандырып турарының үезинде тудуп хоругдаарының хемчээн колдуунда-ла үптээшкин, дээрбечи чорук, хулиганнаашкын болгаш өске-даа аар кем-херек үүлгедиишкиннери дээш буруудадып турар 2941 кижиге ажыглаар чөпшээрелди берген.

1995 чылда прокуратураның 22 истекчизиниң чорудулгазынга шупту 817 кеземче херээ турган. Ниити күженишкиннер-биле 472 херектиң истелгези доозулган, олардан 385 херекти, ооң иштинде өжегээр өлүрүүшкүн дугайында 182 херекти судтарже чоруткан. Демдеглеттинген бүгү кем-херек үүлгедиишкиннеринден 3447 херек, олардан өлүм түңнелдиг 45 аар кемдээшкин, өжегерээн кылдынган 40 өлүрүүшкүн ажыттынмайн арткан. Дээрбечи халдаашкыннар, үптээшкиннер, оорлаашкыннар ажыдары-биле байдал оон-даа дора бооп турар.

Судтарга кеземче херектериниң талазы-биле күрүне ялазын деткииринге прокурорларның киржилгезиниң идепкейи кудулаан. Көрдүнген 3706 кеземче херээнден чүгле 26,5 хуузунуң талазы-биле оларның киржилгези хандыртынган. Назы четпээннерниң херектериниң талазы-биле күрүне ялазын ыяап-ла деткииринин хемчеглери Каа-Хем, Кызыл кожууннарның прокурорларындан аңгыда алдынмаан.

III. Экономиканы чаартырының болгаш быжыктырып доктаадырының талазы-биле хемчеглер

Экономиканы быжыктырып доктаадыры болгаш экономиктиг реформаларны уламчылаары 1995 чылда Тыва Республиканың Чазааның ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннары бооп артып келген. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин анализтээри болгаш баш бурунгаар тодарадыры, бюджет системазын хевирлеп тургузары, ажыл-агыйның структурлуг эде тургустунуушкуну, рынок инфраструктуразының (адырлар комплекизи) хөгжүлдези боттанып келген. 1996 чылга баш бурунгаар тодарадылга санаашкын ажылдаттынып кылдынган, 1996-2000 чылдарга ортумак хуусаалыг баш бурунгаар санаашкыннарны хевирлеп белеткээриниң талазы-биле ажыл эгелээн. Республиканың яамылары болгаш ведомстволары федералдыг тускай сорулгалыг программаларга киирери-биле саналдарны ажылдап кылган, олар 1996 чылга Россияның бюджедин хевирлеп тургузуп турар үеде федералдыг органнар-биле дугурушуттунган.

Тыва Республиканың Чазаа чыл дургузунда социал-экономиктиг хөгжүлдениң болгаш бюджет акшаландырылгазының эң чидиг айтырыгларын шиитпирлээриниң талазы-биле федералдыг органнар-биле доктаамал ажылдап келген. Чазактың саналдап кииргени-биле Тываның экономиктиг болгаш саң-хөө айтырыгларын Россияның Чазаанга чаңгыс эвес удаа сайгарып чугаалашкан, Чазактың протокол шиитпирлери үш катап хүлээп алдынган. Россияның яамыларынга болгаш ведомстволарынга тускай даалгаларны берип турган. Россия Федерациязының Чазааның чанында Эксперт Чөвүлели Тыва Республиканың Экономиказының структурлуг эде тургустунуушкунунуң программазын сайгарып көрген. «Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге күрүне деткимчезиниң соңгаарлаттынмас хемчеглериниң дугайында» доктаал төлевилели ажылдаттынып кылдынган болгаш Россияның Чазаанга киирттинген, ол амгы үеде Россия Федерациязының яамыларында болгаш ведомстволарында дугуржулгалар эртип турар.

Тыва Республиканың Чазаа чыл дургузунда ажыл-агый адырларының, кожууннарның, чурттакчыларлыг, тус-тус черлерниң хөгжүлдезиниң айтырыгларын доктаамал сайгарып көрүп келген. 1995 чылда 1995-1996 чылдарда Тыва Республиканың биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруун деткииринин база хөгжүдериниң; 1995-1996 чылдарда Тыва Республиканың арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын деткииринин; «Чурттаар оран-сава», «Тываның уруглары», ыраккы одарларда малчын херээженнерни болгаш оларның уругларын кадыкшыдарының; 1995-1996 чылдарда Тыва Республиканың чурттакчы чонунга дүрген болгаш соңгаарлаттынмас эмнелге дузазын сайзырадырының база чаартырының күрүне программалары хүлээп алдынган болгаш боттанып турар. Республикага инвестицияларны (акша салыышкыннарын) хаара тударының комплекстиг программазының төлевилели ажылдаттынып кылдынган, даштыкы садыгны хөгжүдериниң программазы белеткеттинип турар.

1995 чылда экономиканы күрүнеден оон-даа ыңай аңгылаары, ажыл-агыйжыча субъектилерниң тургустунуушкуну болгаш быжыгылышкыны, рынок экономиказының механизминиң инфраструктуразының сайзыраашкыны бооп турган. Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың аразында өнчүнү аңгылаарының талазы-биле ажыл доозулган. Амгы рынок ажыл-агыйының негелделеринге харылап турар эрге-хоойлу баазазын тургузарынга улуг роль бердинип турган. Чазактың инициативазы-биле Тыва Республиканың дараазында хоойлуларын хүлээп алган: «Тыва Республикага инвестиция ажыл-чорудулгазының дугайында», «Тыва Республиканың күрүнениң даштыкы чээлилериниң дугайында», «Тыва Республиканың арат, тараачын ажыл-агыйының дугайында», «Тыва Республикага биче сайгарлыкчы чорукка күрүне деткимчезиниң дугайында» болгаш «Тыва Республикада күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының дугайында», «Чер дээш төлевир дугайында», «Тыва Республикада тус чер үндүрүглериниң болгаш чыылдаларының дугайында» Тыва Республиканың хоойлуларынга өскерилгелер болгаш немелделер киирген. Дээди Хурал өске-даа хоойлуларны сайгарып көрген болгаш хүлээп алган.

1995 чылда республикада хуужудулга чорудуу чамдык боттуг база доора чылдагааннарның хараазы-биле сулараан. 1995 чылда хуужудулгадан 1243,3 млн. рубльди киирип алган, аңгы-аңгы деңнелдерниң аайы-биле бюджеттерге 894,8 млн. рубльди, ооң иштинде республика бюджединге 262,7 млн. рубльди, тус черлер бюджединге —430,4 млн. рубльди, федералдыг бюджетке—201,7 млн. рубльди хувааган. Арендадан, дивидендилерден (акциялар орулгалары), амортизация санаашкыннарындан 905,4 млн. рубль түңнүг акша-хөреңгилерни чыгган.

Эрткен чылын эт-хөреңгиниң кадагалал-камгалалынче, оорлап самчыгдаарын, тоймаглаарын болдурбазынче кичээнгейни күштелдирген. «Күрүне, муниципалитет болгаш хуужуткан бүдүрүлгелерниң эт-хөреңгизиниң байдалының болгаш ону кадагалап камгалаарын хандырарының талазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Чазааның доктаалы хүлээп алдынган, ону боттандырарының талазы-биле тодаргай хемчеглерни ап чоруткан. Красноярск крайның болгаш Хакас Республиканың девискээринде бүдүрүлгелерни ажык хевирниң акционер ниитилелдери кылдыр эде тургускан, ол чорук оларның кол фондуларын база күш-ажылчы коллективтерин кадагалап арттырар арганы берген.

Тываның автосептелге заводунуң баазазынга ийи бүдүрүлгени тургускан: электродтар бүдүрер «Септелге» болгаш шой шуткул кудар «Болат», заводтуң кол корпузун хааглыг хевирниң «Зерномаш сервис» АН-ге арендага берген. Мурнундагы «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкындан «Тыва систем» эртем-техниктиг топтуң садып алганы демирбетон кылыглар заводун катап тургузуп турар. «Кызылская-1» тускай КМК-ның бүдүрүлге баазазын ТР-ниң ИХЯ-зының өөредилге төвүн тургузарынга, «Тыва хамааты тудугнуң» бот-орулга-чарылгалыг механизация эргелелиниң баазазын өскүс уругларны күш-ажылга чаңчыктырып кижизидериниң төвүнге дамчыдып берген. Хоозураан «Алаш», «Телесервис» бүдүрүлгелерниң эт-хөреңгизин аукционга саткан. Чөөн-Хемчиктиң агрохандырылга, сельхозхимия болгаш септелге-техниктиг бүдүрүлгелерин чаңгыс бүдүрүлге кылдыр каттыштырган болгаш ол ажылдап эгелей берген. «Кызыл-Мажалык» септелге-техниктиг бүдүрүлге катап тургустунган. Өске-даа бүдүрүлгелер талазы-биле хемчеглер алдынып турар.

Чазактың күрүне бүдүрүлгелериниң эргелеп башкартынарының деңнелинге салдары күштелген. 1995 чылдың августа Тыва Республиканың Чазааның хүлээп алган доктаалы-биле күрүне бүдүрүлгелериниң кол чепсек-херекселдериниң кадагалал-камгалалы болгаш дээштиг ажыглалы дээш контрольду организастаарының талазы-биле Эт-хөреңги күркомунуң база яамыларның болгаш ведомстволарның ажыл-хүлээлгелерин тодаргай аңгылаан.

Бүдүрүлгелерни акционержидериниң чорудуунуң үезинде акцияларның тодаргай кезиин күрүне өнчүзүнге быжыглаары көрдүнген турган. 56 акционер ниитилелдериниң 43-үнде акция хевириниң күрүне өнчүзүнүң үлүү бар, 9 АН-де «Алдын акциялары» киирген. Ниитизи-биле күрүне өнчүзүнде 82607 акциялар бар, оларның чарлаттынган өртек-үнези (1992 чылдың өртектери-биле) 80935 муң рубль. Эт-хөреңги күркому Чазактың өмүнээзинден директорлар чөвүлелиниң ажылынга киржилге дамчыштыр акционер ниитилелдериниң ажыл-херектерин эргелеп башкарарынга киришип, акция ээлериниң болгаш республиканың эрге-ажыктарын камгалап турар. Акционер ниитилелдериниң ажыл-чорудулгазын экономика талазы-биле сайгарып көөрге, оларның хөй кезии акшаның үне чокталыышкынынга (инфляцияга) күштүг удурланыышкынныг, ажыл-агый харылзааларын дүрген тургузуп аптар, бүдүрүлге болгаш саң-хөө көргүзүглери дыка быжыг турушту бооп турар. Акционер ниитилелдерниң ажыл-чорудулгазының сайгарылгазындан алгаш көөрге, хуужудулга чорудуу экономиканы эргелеп башкарарының системазын сайзырангайжыдарынга чедир, хуужуткан бүдүрүлгелер кол-кол саң-хөө-экономиктиг көргүзүглер талазы-биле күрүне бүдүрүлгелерин шала мурнай бээр, орулгалының деңнели, саарылга акша-хөреңгилери-биле хандыртынганы бедик бооп турар. АТБ-1, АТБ-2, «Тыва коммерция-харылзаштырыкчы компания», «Тыва тараа продуктулары», «Тыва садыг техникагы» болгаш өске-даа АН-нер быжыг турушту ажылдап турар.

Ортаа-Сибирьниң хуужудулга төвүнүң Тыва Республика талазы-биле төлээ чери база тодаргай ажылды кылып келген.

Ынчалзажок эт-хөреңгини күрүнениң эвес болдурарының, эргелеп башкарарының талазы-биле кылдынып турар ажылда четпестер бар. «1994 чылдың июль 1-ниң соонда хуужудулганың республика программазының кол-кол чүүлдери» күүсеттинмейн турар. Тус-тус күрүне болгаш хуужуткан бүдүрүлгелер быжыг турум байдалдыг ажылдап шыдавайн турар. Республика органнары бүдүрүлгеге идиг бээриниң рынок методтары-биле күрүнеден таарыштырып, учетка ап, контрольга алырының организас-экономиктиг методтарын дүүштүрерин хандырып шыдаваан. Эрге-хоойлу баазазының сайзырангай эвес байдалындан эргелеп башкарылга херек кырында сандараан, үшүдүрүм тоймаглап үрегдээр чоруктарның сылдаа ам-даа ажып эрттинмээн. Дыка хөй күрүне болгаш акционержиткен бүдүрүлгелер боттарының ажыл-чорудулгазының түңнелдери дээш эт-хөреңги талазы-биле долу харысалганы мынчага чедир боттарынга албайн турар. Күрүне эт-хөреңгизин оорлап самчыгдаар, тоймаглап чашканнаар чоруктарның фактылары когу үзүлбээн. Керамзит-сай цеги, «Тыва хамааты тудугнуң» механизация эргелелиниң баазазы, көдээ ажыл-агый химиязының Кызыл-Мажалыкта болгаш Шагаан-Арыгда бүдүрүлгелери, «Кызыл», «Таңды», «Эрзин», «Чөөн-Хемчик» КМК-ларның баазалары; «Эрзин» АТБ, даараныылга фабриказының Хову-Аксында филиалы болгаш өскелер-даа херек кырында барык бүрүнү-биле үптеттинген. Эрге-хоойлу камгалаар органнар бо мындыг фактыларга хамаарыштыр боттарының идепкейи-биле чаңгыс-даа кеземче херээн оттурбаан. Акционер ниитилелдерниң чамдык удуртукчулары эргежок чугула эртем-билии чок база бүдүрүлге эргелеп башкарарының экономиктиг быраларын ажыглап шыдаар аргазы чок. Ооң кадында олар күрүне органнарының талазындан контроль чогун көрүп алгаш, боттарының эрге-дужаалын өскээр ажыглап, саң-хөө болгаш күш-ажыл хоойлужудулгазының хажыдыышкыннарын кылып турар.

Ажылдап шыдавазының (хоозурааныының) дугайында херектер талазы-биле федералдыг эргелелдиң девискээр агентилели бүдүрүлгелерниң санажып ап (өре төлеп) шыдавазын тодарадыр, а ол ышкаш хүлээп алган шиитпирлерни боттандырар, оларны кризис байдалындан уштур талазы-биле ажылдарны 1995 чылда идепкейжиткен.

Бүдүрүлгелерниң санажып шыдавазының дугайында айтырыгларны шиитпирлеп тура, яамыларның болгаш ведомстволарның дугуржулгалыг хемчеглерни ажылдап кылыр талазы-биле тодаргай кады хөделиишкиннерин чедип алыры-биле орелиг бүдүрүлгелерниң херектерин сайгарып көөр талазы-биле чөвүлелди Тыва Республиканың Президентизиниң чанында тургускан. Саң-хөө-экономиктиг байдалын барымдаалап, санажып ап шыдавас бүдүрүлгелерге хамаарыштыр аңгы-аңгы хемчеглерни хүлээп ап келген. Доктаамал карылгалыг бооп келген көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң хоозураанының талазы-биле бир тускай турушту ажылдап кылган—чээли берикчилериниң контролю-биле эки тура-биле дүжүрери. Саң-хөө байдалын контрольдаарын күштелдирер талазы-биле хүлээп алдынган хемчеглер 6 бүдүрүлгеге, хоозураан дугайында чогуур хемчеглерин албайн, санажып шыдаар аргазын катап эгидеринге чедирген.

Бүдүрүлгелерниң саң-хөө талазы-биле чүгээртээриниң болгаш хоозураашкындан чайлаарының чугула негелдези болза, кризиске удур эргелеп башкарылганың специалистерин белеткээри болур. Ынчалзажок 1995 чылда акшаландырыышкынның чогундан оларны белеткээри бүтпээн.

Тыва Республиканың 1995 чылда бюджединге санажып шыдавас бүдүрүлгелерге күрүнеден тускай сорулгалыг саң-хөө деткимчезиниң акша-хөреңгилери көрдүнмээн турган. Тыва Республиканың 1996 чылда бюджедин Россияның Саң-хөө яамызынга камгалап тура, ындыг акша-хөреңгилерни көрүп каан болгаш бүдүрүлгениң саң-хөө байдалын орталандырарының талазы-биле бизнес-план бар таварылгада ону тускайлап бээри бүдер.

Тыва Республиканың рынокторынга 1994-1995 чылдарда монополисчи чорукту дүжүрериниң болгаш адааннажылганы хөгжүдериниң республика программазын боттандырар талазы-биле ажыл база чоруп келген. Продукция бүдүрериниң болгаш сайгарарының кавызынга адааннажылганың байдалын тургузар сорулга-биле яамылар, ведомстволар, кожууннар чагыргалары боттарының тодаргайлаан планнарлыг болгаш хемчеглерлиг программаларын ажылдап кылгылаан. 1995 чылдың июльда Тыва Республиканың Президентизиниң «Тыва Республикага чайгаар турар монополияларның ажыл-чорудулгазын күрүнеден өйлеп таарыштырар талазы-биле чамдык хемчеглер дугайында» Чарлыы хүлээп алдынган. «Тыва Республикага чайгаар турар монополиялар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилели белеткеттинген болгаш ону Дээди Хуралче сайгарып көөрү-биле киирген. Монополияга удур хоойлужудулганың хажыдыышкыннарын илередир база чайладыр талазы-биле ажыл кылдынып келген. Республиканың Чазаа улуг өртектерниң чурттакчы чоннуң амыдырал деңнелинге салдар чедирерин чиигедир талазы-биле хемчеглерни ап келген. Үр үениң дургузунда хлебтиң өртээ болдунар-ла эң эвээш хемчээлге, өске девискээрлерге деңнээрге ийи-үш катап эвээш деңнелге камгалаттынып арткан; чурттакчы чонга хөмүр-даш, токпак-ыяш, суугаткан газ, электри энергиязы, коммунал ачы-дузазы төлээринге чиигелделиг өртектер күштүг бооп келген; агаар база хем транспорту-биле пассажир аргыштырылгазынга чиигелделиг тарифтер бар. Амыдырап-чурттаарын хандырарынга чугула адырларның продукциязынга: хөмүр-дашка, чылыг база электри энергиязынга өртектерни (тарифтерни) акшаның үнезиниң деңнелин барымдаалап өйлеп таарыштырарының политиказын чорудуп келген.

Республиканың Чазаа 1995 чылда өртектерни өйлеп таарыштырар база оларны контрольдаар талазы-биле ажылды чорудуп келген. Монополист бүдүрүлгелерниң 31 медеглелдерин хынаан болгаш бүрүткээн. Өртектер тургузулгазының айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның 13 доктаалдары, Тыва Республиканың Президентизиниң ийи Чарлыы, Чазактың бир айтыышкыны хүлээп алдынган. Чазактың бадылааны рынок байдалдарында Тыва Республиканың өртектер политиказының концепциязы эң чугула дээн документилерниң бирээзи болур.

«Россия Федерациязынга электри болгаш чылыг энергиязынга тарифтерни күрүнеден өйлеп таарыштырарының дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунга дүүштүр Энергетика комиссиязының дугайында дүрүм ажылдап кылдынган база ооң составын чагыргалында хереглекчилер колдай киирген, энергетика бүдүрүлгелеринде өртектер тургузулгазынга контрольду ол боттандырып турар.

Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы өйлеп таарыштырарының чугула быразы болза, ооң тус-тус хевирлеринге лицензия тыпсыры болур, ону Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылаан дүрүм езугаар боттандырып турар. Лицензия бээрин 15 яамының база ведомствонуң, кожууннар база Кызыл хоорай чагыргаларының шугуму-биле ажыл-чорудулганың 31 хевирлериниң талазы-биле боттандырып турар. 1995 чылда 3800 лицензияларны берген, ол дээш 900 млн. рубль түңнүг төлевирни киирип алган. Эң хөй лицензияларны Транспорт инспекциязы (2463), ИХЯ (843), Кызыл хоорай чагыргазы (386) берген.

Республиканың экономиказының тургустунуп турар хөй адырлыг системазының кол кезээ болза, биче сайгарлыкчы чоруктуң хөгжүлдези болур. Тыва Республикада биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту 1995-1996 чылдарда деткииринин болгаш хөгжүдериниң программазын Тыва Республиканың Чазаа бадылаан. Тыва Республиканың Чазааның чанында Сайгарлыкчы чорукту деткииринин фондузу тургустунган. 1995 чылда акшаландырыышкынның бүгү үнер дөстериниң күсели-биле 100 хире төлевилелдерни база 500 сайгарлыкчыларны деткииринге 15,5 млрд. рубльди тускайлап берген, оон иштинде капитал салыышкыннарының күсели-биле 2,5 млрд. рубль, сайгарлыкчы чорукту деткииринин федералдыг фондузундан — 500 млрд. рубль, Тыва Республиканың Президентизиниң курлавыр фондузундан — 1,7 млрд. рубль; республиканың чонну ажылга хаара тударының фондузундан — 149, ажылдаар черлерни тургузарынга 487 млн. рубль; Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга барааннар сөөртүрүнүң талазы-биле девискээр фондузунуң акша-хөреңгилериниң күсели-биле 3,4 млрд. рубль; өг-бүлени, ие-чашты деткииринин фондузундан—50 млн. рубль; Ажаалда банкызындан—4,4 млрд. рубль болгаш Тыва Республиканың өске-даа коммерция банкыларындан боттарының акша-хөреңги курлавырларының күсели-биле — 2,5 млрд. рубль. Биче база ортумак бизнестиң чаа тургустунган бүдүрүлгелеринде эм-таң аймаан, эм оттарны бүдүрери шиңгээттинген, хлебти быжырып, далганны дээрбелеп, колбаса болгаш ыштаан продуктуларны, эът консерваларын үндүрүг, алгы-кешти эттеп, оортан кылыгларны даарап турар, дүктү баштайгы арыглаарының бүдүрүлгезин шиңгээдиринге белеткээн (ТЭС бүдүрүлге), нефть продуктулары-биле хандырылганы организастап, чүъктер сөөртүлгезин база пассажирлер аргыштырылгазын боттандырып, чонга амыдырал ачы-дузазын көргүзүп турар.

Чер реформазы Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күштүг бооп турар хоойлуларынга дүүштүр чоруттунуп келген. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин эде организастаар, чер хамаарылгаларын таарыштырар дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыктарын база айтыышкыннарын, Тыва Республиканың Чазааның доктаалдарын күүседир талазы-биле кожууннар база хоорайлар комитеттериниң ажыл-чорудулгазынга контрольду боттандырып, күштүг бооп турар хоойлужудулгага өскерилгелерни болгаш немелделерни киирип келген. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар улам ыңай быжыгып хөгжээн. Оларның саны 1995 чылда 277-ге немешкен болгаш амгы үеде 2579 четкен. 1995 чылда оларга 1300 т эътти, 5300 т сүттү, 7300 т тарааны, 1300 т картофельди, 237 тонна ногааларны бүдүрген. Республикада 57,2 муң хууда дузалал ажыл-агыйлар, 9,2 муң коллективтиг сад участоктары, 19,5 муң коллективтиг огородтар бар.

Чер реформазының болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин эде организастаарының чорудуу шүшпең темпилиг боттанып турарын айтыр апаар. Ажыл-агыйларның санажып шыдавазының хараазы-биле чер үндүрүү баш удур көрдүнгени-биле 3431 млн. рубль болур ужурлуг турда, 2130 млн. рубль түңге (62,[illegible] хуу) чыгдынган, көрдүнген сорулгазынга 567,3 млн. рубль чарыгдаттынган.

Республикада хуужудулга чорудуу үнелиг саазыннар рыногун хөгжүдеринге салдар чедирген. Акционер ниитилелдер 1992 чылдың январь 1-ниң өртектери-биле 400 млн. ажыг рубль түңге акцияларны үндүрген, оларны эде санаарга — 650 млрд. рубль. 1995 чылда 25 акционер ниитилелдериниң чогум өртээ 1 муң рубль турда, акция бүрүзүнүң ортумак эге өртээ 4 муң рубль кылдыр 39,3 муң акцияларны акша аукционунга киирген. 19 акционер ниитилелдериниң 29,1 муң акциялары 266,7 млн. рубльге саттынган.

Тыва Республиканың күрүне облигацияларын үндүрер талазы-биле улуг хемчээлдиг белеткел ажылдары кылдынган. Ынчалзажок Тыва Республиканың Саң яамызы база Национал банкызы идегелдиг банкыларны шилииринин болгаш банкыларның синдикадын тургузарының дугайында айтырыгны шиитпирлевээн, ооң хараазы-биле ук хемчегни боттандырары соңгаарлаан. Долаа фондузун хевирлеп тургузарының талазы-биле бергедээшкиннер Дээди Хурал-биле ону сайгарып көрүп турда база тургустунуп келген.

Республиканың саң-хөө болгаш фонд рынокторында илереп келген чамдык эки эвес чүүлдерни база айтыр апаар. Күрүнениң үндүрүг инспекциязының хыналдаларының түңнелдери-биле «Кредит», «Время инвест», «Хопер-инвест» дээр кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилгелер чурттакчы чоннуң 660,2 млн. рубль түңнүг акша-хөреңгилерин 1994 чылда саарылгага киирген болгаш санажып шыдаар аргазын чидирген, акша салыкчыларынга когаралды чедирген, салыкчыларның чамдыызы оларны судка билдирген. Тыва Республиканың Чазаа «Акша салыкчылары хамаатыларның эргелерин камгалаарының талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алган, ында эрге-хоойлу камгалал органнарынга база саң-хөө-банк тургузугларынга чогуур даалгаларны берген.

(Уланчызы 3-кү арында).

Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылда ажыл-чорудулгазының дугайында ОТЧЁТ

(Уланчызы. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Хуужудулга, колхозтарны, совхозтарны эде организастаар, монополияны дужүрер, сайгарлыкчы чорукту деткиир талазы-биле чоруттунуп келген ажылдарның ачызында республикада хөй адырлыг экономика тып-тып тургустунуп келген. Республикада продукция бүдүрериниң ниити хемчээлинде өнчүнүң хуу болгаш холушкак хевирлери кескү черни ээлеп эгелээн. Күрүнениң эвес бүдүрүлгелер үлетпүрде продукцияның 74,2 хуузун, көдээде хууда дузалал ажыл-агыйлары, арат (тараачын) ажыл-агыйлар эъттиң 80,3 хуузун, сүттүң — 80,9 хуузун, картофельдиң — 93,1 хуузун, ногааларның — 68,2 хуузун бүдүрүп турар. Адааннажылга-чижилге байдалының эгези салдынган. Монополист бүдүрүлгелерниң өртектер деннелинге, продукция сайгарылгазының хемчээлинге салдарының кудулаашкыны илереп келген. Нефть продуктулары-биле хандырылгада шилип ап болурунуң рыногунуң хөгжээни «Тыва нефть продуктулары» күрүне бүдүрүлгезин бензин өртээн 20 хуу бадырарынче албадаан. Хууда хлеб быжырар черлерниң дээди сорттуг хлевиниң өртээ Кызылдың хлеб заводунуң өртээнден 30 хуу чиик. Республикада быжыгып турумчуурунуң экономиктиг хөгжүлдениң баштайгы түңнелдери илереп келген. Үлетпүр бүдүрүлгезиниң кудулаашкыны кызырылган. элээн каш объектилерни ажыглалга киирген, акша үнезиниң кудулаашкынының деннели 3 катап ажыг кызырылган.

Саң-хөө база чээли-акша хамаарылгаларының системазын сайзырангайжыдары Чазактың кичээнгейиниң төвүнге туруп келген. Республикага акша эргилдезин быжыглаар, бюджетте алырларга, амыдыралга чугула бүдүрүлгелерге ажыл төлевирин чогуур үезинде төлээр, улус ажыл-агыйынга санажылгаларны чурумчудар талазы-биле элээн каш доктаалдарны хүлээп алган.

Банк системазы улам ынайгы хөгжүлдени болгаш сайзыраңгайжыдылганы алган. Коммерция банкылары боттарының устав езугаар капиталдарын элээн көвүдеткен, клиентилеринге көргүзүп турар ачы-дузазын калбарткан, боттарының акша курлавырларының күсели-биле чээли салыышкыннарын көвүдеткен. Россияның Төп банкызының лицензияларынга үндезилеп чурттакчы чоннуң акша-хөреңгилерин хаара тудары-биле ажылдап турар. «Тыва кредит» коммерция банкызы турум ажылдап, бодунуң курлавырларының күсели-биле чээли бээрин 1994 чылга бодаарга, ийи катап улгаттырган, оон хемчээли 30 млрд. рубль ашкан. Россияның Төп банкызынга бодаарга, ставказын 13 хуу кудулаткан, 3,5 млрд. рубль орулганы алган. Агроүлетпүр банкызының Тыва девискээр филиалы бодунуң ажылын чүгээр экижиткен. Документилер езугаар төлелгелерни банкының бурузу-биле соңгаарладыры 2.5 катап кызырылган. Ажаалда банкызы үнелиг саазыннар-биле ажылдап, Россияның күрүне чээлизиниң облигацияларын тарадып, валюта хүлээп алырын база саларын боттандырып турар. Ажаалда банкызы 1995 чылда чурттакчы чоннан 14,8 млрд. рубль, АКШ-тың 77,2 муң долларынга деӊ даштыкы валютаны салыышкыннар кылдыр хаара туткан. Банк чурттакчы чоннга чурттаар оран-бажын, дача бажыңнары тударынга, ажыл-агыйжы херекселдер саттынып алырынга чээлилерни берип турар.

Ооң-биле чергелештир республиканың банк системазы ам-даа тургузулганың үе-чадазында, капитал мөөңнээриниң, саң-хөө рыногунуң адааннажылгазынга кирериниң байдалында. Доктаамал апарган санажып шыдавазы, банк нормативтерин хажыткан дээш банк операцияларын чорудар эргезин «Сибирский кредит» коммерция банкызы казыткан. Карылгалыг ажылы, банк операцияларын калбартырының аргалары чок болганы дээш чамдык коммерция банкылары республиканың кожууннарында салбырларын хаагган: «Тыва кредит» — Хову-Аксыда. Агроүлетпүр банк — Каа-Хем суурда; ажаалда банкызы үш салбырын филиалдар кылдыр эде тургускан. Ындыг ажылдар 1996 чылда база чоруттунар. «Тыва соцбанк» коммерция банкызы кончуг берге саң-хөө байдалдыг, 1995 чылды ол 180 млн. рубль карылгалыг дооскан. Республиканың Национал банкызы «Тыва соцбанкының» ажылын тодаргай сайгарып, аңаа эргежок чугула дузаны көргүзери чугула.

Бүгү банкыларның чугула айтырыы болза чээлилерни чогуур үезинде эгидери болур. 1996 чылдың январь 1-ге байдал-биле банкылардан алган хуусаазы эрткен чээлилерниң өрези, чээли ажыглааны дээш хуузу-биле кады, 22,1 млрд. рубль болган. Биче болгаш ортумак бизнести деткииринин республика фондузунуң чанынга чээли алыкчыларынга магадылал курлавырын, чээли база оларның хууларын эгидеринден ойталап турарларның даңзы банкызын тургузары эргежок чугула апарган.

Республиканың банкылары акша эргилдезиниң быжыг туруштуг чоруун чедип ап шыдаваан, ооң түңнелинде туда акшага негелде 78,8 хуу хандыртынган, акшаны немей бээри 494 млрд. рубль болган.

Өнчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелери, организациялары база тус-тус кижилер боттарының эргежок чугула акша-хөреңгилери чогундан улус ажыл-агыйынга санажылгаларны чогумчалыг болдурары-биле банк чээлилерин база бюджеттен дашкаар фондуларны калбаа-биле ажыглап келген. 1995 чылда коммерция банкылары боттарының чээли курлавырларының күсели-биле 40,5 млрд. рубль чээлилерни берген, ол дээрге 1994 чылдыынга бодаарга, 2 катап хөй. Россияның Төп банкызының төлчүткен чээлилериниң деңзигүүрү 0,1 хуу болган.

Оттулар чүүлдү, кывар-чаар материалдарны, чоннуң хереглел бараанарын киир сөөртүрүнге күрүне деткимчезиниң федералдыг фондузундан 47,6 млрд. рубльди, девискээр фондузундан 27.7 млрд. рубльди чиигелделиг чээли кылдыр бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга берген. 50 млрд. рубль-биле кывар-чаар материалдар садып алыр кылдыр чиигелделиг бараан чээлизин агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлгелеринге тывыскан.

1995 чылда республиканың Саң яамызы оттулар чүүл, чылыг болгаш электри энергиязы дээш бюджеттиг организацияларның өре-шиирезиниң санаашкыннарын чоруткан, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң болгаш Кызылдың ЧЭТ-тиң бюджединиң төлелгелер агар санынче 29 млрд. рубль түңнү олар киирерлер. Санажылганың вексель хевирин нептередир талазы-биле ажыл чоруп турар.

Санажылгаларны чурумчудар талазы-биле ажыл чоруттунуп, хемчеглер алдынып турза-даа, төлелгелер кылбас чорук айтырыы нарын болуп артпышаан, ылаңгыя бюджет болгаш бюджеттен дашкаар фондулар-биле одалга-энергетика курлавырлары дээш санажылгалар талазы-биле байдал онза берге. 1995 чылдың декабрь 1-де чээли өрези, эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге, 3 катап өскен болгаш 156 млрд. рубль четкен, ооң иштинде хуусаазын эрттирген өре 103 млрд. рубль. Дебитор өре 110 млрд. рубль болган. Үлетпүр бүдүрүлгелери сайгарган продукциязы дээш 49 млрд. рубль, көдээ ажыл-агый 23 млрд. рубль, күүсеттинген ажылдары дээш тудуг 17 млрд. рубль өрелиг болуп турар.

Чазактың саң-хөө политиказы Россия Федерациязының Чазааның чорудуп турары угланыышкынга дүүштүр экономиканы чогумчудуп экижидеринче, акшаның үне чокталыышкынын кудуладып, рубльдиң үнезин бедидеринче угландыр боттанып келген. Бюджеттиң орулгалыг чоруун бедидер, акша-хөреңгини чарыгдаарынга шыңгыы камналганы чорудар, күрүнениң саң-хөө чурумун сагыыр талазы-биле хемчеглер ап чоруттунган. Республиканың бюджединиң бедик дотациялыг чоруунуң байдалдарында 1995 чылдың дургузунда республикага бээр ужурлуг субвенцияларны чогуур үезинде алыр болгаш экономиканың амыдыралчы чугула адырларын үзүк чок акшаландырарын хандырар талазы-биле федералдыг органнар-биле доктаамал ажылдаар ужурга таваржып келген. Россия Федерациязының Чазаа, Россия Федерациязының Саң яамызы болгаш федералдыг өске-даа органнар-биле күжениишкиннинг ажылдың ачызында баштайгы дээрезинде доктаатканынга деңнээрге, республиканың бюджедин 2,56 катап хөй кылдыр саң-хөө-биле деткиирин улгаттырарын республиканың Чазаа чедип алган. Бодунуң орулгазы 93 млрд. рубль турда, 1995 чылда федералдыг бюджеттен республикага баштайгы саң-хөө дузаны 189 млрд. рубль түңнүг кылдыр планнап турган болза, чыл төнчүзүнде бодунуң орулгазы 145 млрд. рубль, саң-хөө деткимчениң ниити хемчээли 446 млрд. рубль болган. Оон аңгыда, хөй-хөй социал болгаш бүдүрүлге программалары бюджеттен дашкаар орулгалыг фондуларның акша-хөреңгилериниң күсели-биле акшаланып турар. Оларның орулгалары 220 млрд. рубль, а чарыгдаллары — 233 млрд. рубль болган. Федералдыг бюджеттен дорт акшаландыртынып турар бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны ниитизи-биле катай алырга, чарыгдалдарның ниити хемчээли 4 трлн. рубль, оон иштинде хуузунда орулгалар 383 млрд. рубль болган. Субвенция болгаш саң-хөө дузазын алыры берге-даа болза, бюджет адырын болгаш чурттакчы чоннуң социал камгалалының талазы-биле хемчеглерни акшаландырары колдуунда-ла хандыртынган.

Эрткен чылын бюджеттиң камгалаттынмаан чарыгдалдарын акшаландырарын кызырарынче шыңгыы угланыышкынны чайгылыш чок чоруткан, күрүне акша-хөреңгизиниң сайгарылгазынга болгаш орулгалыг ажыглалынга база бүгү деңнелдерниң бюджеттеринче төлелгелерни чогуур үезинде киирип алырынга казначействонуң талазындан контрольду күштелдирерингe ол дузалаан. Яамылар, ведомстволар, кожуун болгаш хоорай чагыргаларының талазы-биле эргелел аппарадының чогуур санының лимиттерин, командировка чарыгдалдарынга болгаш албан автомашиналарын тударынга лимиттерни киирген. Дээди Хурал-биле дугуржулга ёзугаар чамдык немелде үндүрүглерни болгаш чыылдаларны кииргилээн.

Бүгү деңнелдер бюджеттериниң орулгаларын мөөңнээр талазы-биле республиканың үндүрүг албаны тодаргай ажылды чоруткан. Үндүрүглерни чогуур үезинде болгаш долузу-биле төлээр талазы-биле үндүрүг төлекчилеринге шыңгыы негелделерни тургузуп турар. Чедир төлевээнин төлевээн шаанда, хемчег ооң эт-хөреңгизинге чедер апаар дээрзин 231 үндүрүг төлекчизинге сагындырган. 1995 чылда республиканың экономиказында бүдүрүлгениң кайы хире ужур-дузалыын барымдаалап орулгадан үндүрүг талазы-биле аңгылаттынган түңнерни ажыглаан. Үндүрүглерни натура-биле төлээрин херек кырынга практикалап көрген. Чорудуп келген хыналдаларның, отчеттарның анализиниң түңнелинде баш бурунгаарғы көргүзүглерге деңнээрге, Тыва Республиканың бюджединче төлелгелерниң 113,7 хуузу кирери хандыртынган. Федералдыг бюджетче 44,7 млрд. рубль төлелгелер тыртынган. Отчеттарның хыналдаларының болгаш анализиниң үезинде 22,3 млрд. рубль үндүрүглерни болгаш өске-даа төлелгелерни чедир санаан, оларның иштинден бюджеттен дашкаар фондуларже 2,5 млрд. рубль кирген. Чедир санаан төлелгелерниң ниити түңүнде торгаалдар болгаш хөөлер 13,8 млрд. рубль болган. Үндүрүг хоойлужудулгазының янзы-бүрү хажыдыышкыннарын кылганы дээш бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның 1014 удуртукчузунга база сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы чорудуп турар аңгы-аңгы 764 кижиге административтиг харыысалганы көргүскен, 338 млн. рубль түңнүг торгаалды оларга онааган. Үндүрүг полициязының департаментизи үндүрүг талазы-биле үүлгедиглери дээш 10 кеземче херээн оттурган, кеземче херектериниң истелгезиниң үезинде 290,5 млн. рубль түңнүг күрүнеге чедирген когаралының орну дедир тургустунган, бюджетче 2,5 млрд. рубльдиң төлелгелерин тырткан. Республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнары болгаш Тываның каайлы чери-биле үндүрүг полициязының аразында харылзаазы калбарып турар. Үндүрүг инспекциязы үндүрүг ажылдакчыларының мергежилин бедидериниң курстарын организастаан.

Ынчалзажок республиканың үндүрүг албан черлери бюджеттиң орулгаларын көвүдедиринге бүгү-ле аргаларын ыракта-ла боттандырып шыдаваан. Ол ышкаш үндүрүглерниң болгаш чыылдаларның чогуур үезинде кирерин хандырбаан. Бюджетче төлелгелер талазы-биле чедир төлевес чоруктарның өзүп турары Чазакты дүвүредип турар. Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның төлеп шыдаар арга чок болганы база бараан бүдүрер бүдүрүлгелерге үндүрүг болгаш чыылда төлээринге хуусаазын узадырын чөпшээреп турары-биле холбаштыр 1995 чылдың январь 1-де турганынга бодаарга, үндүрүг талазы-биле чедир төлевес чорук 1996 чылдың январь 1-де 5,2 млрд. рубль өскен. Үндүрүг төлекчилери болур аңгы-аңгы кижилерниң даңзызын тургузарының айтырыы оожум шиитпирлеттинип турар.

Республиканың бюджеди чарыгдалдар талазы-биле 125,8 хуу күүсеттинген, улус ажыл-агыйын акшаландырарынче 191 млрд. рубль, социал-культура хемчеглеринче 381 млрд. рубль, чоннуң социал камгалалынче 72,4 млрд. рубль чоруттунган. Алдынган хемчеглерниң ачызында, бюджеттиг адырның ажылдакчыларынга ажыл төлевирин төлээринге улуг саадаашкын болбаан.

Республикада федералдыг казначействонуң албаны тургустунган, казначействонуң салбырлары бүгү-ле кожууннар төптеринде болгаш хоорайларда ажылдап турар, штаттары четчелеттинген. Салбырлар эргежок чугула санаалга техниказы-биле хандыртынган, Россия Федерациязының федералдыг казначействозунуң Кол эргелели-биле харылзааның быжыг каналдары тургустунган. Национал банкының санаалга-касса төптери чок кожууннарга тус черниң бюджедин казначейство салбырларының касса аргазы-биле күүседириниң айтырыын ажылдап кылып турар.

Социал айтырыгларны шиитпирлээринге, чоннуң амыдырал деңнелин бедидеринге, чоннуң кошкак камгалалдыг кезээн саң-хөө-биле деткииринге акша-хөреңгилерниң элээн улуг үнер дөзү бюджеттен дашкаар фондулар болуп турар, 1995 чылда республикага 8 фонд ажылдап турган. Орулгаларның болгаш чарыгдалдарның талазы-биле эң улуг деңзигүүрүн Пенсия фондузу, социал камгаладылга фондузу, эмнээшкин камгаладылга фондузу болгаш чоннуң ажыл-биле хандыртынылга фондузу ээлеп турар. Ажыл төлевириниң өзүлдези-биле холбаштыр фондуларның орулгалары 1994 чылдыы-биле деңнээрге, 2,1 катап өскен болгаш 220 млрд. рубль болган. Социал камгаладылга фондузунуң күсели-биле эмнелге хуудузу-биле 19,1 млрд. рубль пособиелерни төлеп берген, санаторий-курорт эмнээшкининге болгаш ажылдап турар кижилерни кадыкшыдарынга 818 млн. рубль чарыгдаттынган. Ыяап-ла эмнээшкин камгаладылга фондузу аарыг кижилерни эмнээни дээш эмнелге албан черлеринге 7,2 млрд. рубльди төлээн, эмнелге албан черлеринге 4,8 млрд. рубль дузаны көргүскен. Чоннуң ажыл-биле хандыртынылга фондузу ажыл чок чорук дээш пособиелерни төлээринге 3,7 млрд. рубльди чарыгдаан.

Пенсия фондузу саң-хөө талазы-биле нарын байдалда туруп турар. Бүдүрүлгелерниң болгаш тус-тус кижилерниң камгаладылга дадывырлары пенсиялар төлээр талазы-биле фондунуң чарыгдалдарын чүгле 77,7 хуу дуглап турар.

IV. Даштыкы экономиктиг болгаш чурттар аразынга ажыл-чорудулга

Тыва Республиканың хөй талалыг ажыл-чорудулгазынга социал-экономиктиг чаартылгаларны боттандырар талазы-биле онзагай черни сөөлгү үеде даштыкы экономиктиг болгаш чурттар арасынга харылзааларны хөгжүдериниң айтырыглары ээлеп турар апарган. Албан езузунуң делегацияларының даштыкы чурттарже чорууштуннарын организастаарынче эрткен чылын улуг кичээнгей салдынган, ооң түңнелинде чамдык чурттар-биле садыг-экономиктиг болгаш культура харылзааларны калбаа-биле хөгжүдериниң аргалары көстүп келген.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак баштаан делегация 1995 чылдың апрельде Моолга чораан. Моолдуң Президентизи П. Очирбат делегацияны хүлээп алган, оралакчы-премьер Ч. Пурэвдорж болгаш албанның өске-даа кижилери-биле ужуражып, чугаалажыышкыннарны кылган. Аян-чоруктуң түңнелдери-биле Протоколга ат салдынган. Протоколга дүүштүр Моолдуң Эртем болгаш өөредилге яамызы биле Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күркомитеттиң аразынга кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага ат салдынган.

Моолдуң Ховд аймааның этниктиг тываларының делегациязы республикага чораан. Делегацияның кежигүннери Черби суму чагыргазының болгаш «Кара-Хаак» совхозтуң ажылының дуржулгазы-биле танышкан. Кара-Хаак сумунуң делегациязы Ховд аймактың Буянт сумузунче харыы аян-чорукту кылган, оон үезинде дугуржулгага ат салдынган.

КУР-нуң Иштики Моол Автономнуг районунуң (КУР-нуң ИМАР) Чазааның болгаш КУР-нуң Геология база минералдыг курлавырлар яамызының чалааны-биле Тыва Республиканың Чазааның Президент Ш. Д. Ооржак баштаан делегациязы ИМАР-га болгаш Пекинге чораан. Аян-чоруктуң түңнелдери-биле Найыралдыг харылзааларны тургузар болгаш кады ажылдажылганы хөгжүдер дугайында Тыва Республиканың Чазааның база ИМАР-ның аразынга дугуржулгага ат салдынган. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың Улус төлээлекчилериниң Бүгү-кыдат Хуралының Доктаамал Комитединиң Даргазының оралакчызы, КУР-нуң геология болгаш минералдыг курлавырлар сайыдының оралакчызы-биле ужуражылгалары болгулаан.

Кады ажылдажылганың тодаргай айтырыгларын чугаалажып көөрү-биле КУР-нуң ИМАР-ның Чазааның Даргазының оралакчызы баштаан делегация харыы аян-чорук кылып, Тывага чораан. Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күркомитеттиң болгаш ИМАР-ның Өөредилге эргелелиниң аразынга дугуржулгага, Тыва Республиканың чонунуң чаңчыл болуп келген эмнээшкининиң эртем-техниктиг төвү-биле КУР-нуң «Сан Жун» компаниязының аразынга керээге ат салдынган.

Республикаже ИМАР-дан ажылдаары-биле улуг эртемден, эртемнер доктору, профессор В. Баатар чалаткан, кадрлар белеткелин, үлетпүрнүң химиктиг технологияларын бүдүрүлгеге, аъш-чем болгаш техниктиг дустарны бүдүрүлге кезээнге, сүт продуктуларын болбаазырадырын нептередирин, алгы-кеш болгаш дүк болбаазырадырын, хөмүр-дашты кокстаарын ол чорудар. «Сан Жун» кыдат компания дүк чуур комплексти республикага эккеп, база тургускан, «Байлак-Импекс» кады ажылдажылга садыг компаниязы тургустунган. Ногаа тарып өстүрер талазы-биле кыдат бөлүк ажылчыннар Бии-Хем кожууннуң «Сесерлиг» совхозунга ажылдаан. КУР-нуң Синьцзян-Уйгур автономнуг районну-биле харылзаа тургустунган.

Федерация Чөвүлелиниң шугуму-биле Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак баштаан делегация 1995 чылдың мартта Японияга чораан. Аян-чоруктуң үезинде япон-тыва парламент лигазы тургустунган болгаш бодунуң ажылын эгелээн. Кады ажылдажылга дугайында протоколга ат салдынган. Тыва Республика биле Японияның аразынга Кады ажылдажылганы хөгжүдериниң программазы бадылаттынган, япон-тыва найырал ниитилели тургустунган.

Турция-биле найыралчы харылзаалар уламчылаттынган. Тыва Республиканың делегациялары Измир хоорайга болуп эрткилээн Түрк күрүнелерниң болгаш улустарның найырал, акы-дуңмалышкы чорук база кады ажылдажылганың үшкү конгрезиниң, Түрк улустарның Бүгү-делегей конгрезиниң ажылынга киришкеннер.

Германия-биле харылзаалар хөгжүп турар. Тус черниң бот-башкарылгазының дуржулгазын өөренип көөр сорулга-биле Тыва Республиканың делегациязы 1995 чылдың майда Баден-Вюртенберг черге чораан. Тургустунган харылзааларны улам ынай хөгжүдериниң айтырыгларын өөренип көөрү-биле Баден-Вюртенберг черниң делегациязы харыы аян-чорук кылып, Кызыл хоорайга чораан.

Болбаазырадылга бүдүрүлгелериниң дуржулгазын өөренип көөр сорулга-биле республиканың көдээ ажыл-агыйының бөлүк ажылдакчылары Нидерландыга чорааннар. «Рассвет» совхозка ногаа шыгжаар черге дерилге болгаш эптелге херекселдери-биле кады вентиляция механизмнери, Кызылдың куш фабриказынга — шакта 500 баш кушту согар болгаш болбаазырадыр шугумну, Кызылдың эът комбинадынга — колбаса-консерва бүдүреринге дерилгени болгаш агым сугну арыглаарынга компактылыг модульду чорудуп бээр талазы-биле керээлер чардынган.

Президент Ш. Д. Ооржак баштаан Тыва Республиканың делегациязы 1995 чылдың декабрьда ажыл аайы-биле Италияга чораан. Хереңгитен бөлүктерниң төлээлекчилери, бизнесменнер, фирмаларның болгаш компанияларның, банкыларның удуртукчулары-биле хөй санныг ужуражылгаларның база чугаалажыышкыннарның үезинде Италияның чамдык хоорайларынга компенсация байдалдарынга эът кажыныың комплекстиг болбаазырадылгазын, кеш чиг эдин эттээрин организастаарынга Италияның машина тудуушкун фирмаларының техниктиг дерилгелерин чедирериниң, пластмасстан шилдерни кылып бүдүрер талазы-биле дерилгелерни болгаш технологияларны база эзиртпес суксуннарны, арыг болгаш минералдыг сугларны, хандыларны, үнүш үзүн кылып үндүреринге үзе кулаар шугумну чедирип дужаарының айтырыгларын чугаалашкан болгаш дугурушкан. Тус черниң эът комбинаттарының баазазынга аъттарны согарын болгаш дараазында Италияга база Европаның өске-даа рыноктарынга аът эъдин болбаазырадырын организастаар талазы-биле саналдарны чугаалажып көрген. Тыва Республиканың фирмалар болгаш компанияларының төлээ черин Римге албан езузу-биле ажыткаш ужуражылгаларның болгаш чугаалажыышкыннарның түңнели болган.

АКШ-ка камгаладылга бизнезиниң удуртукчуларының Бүгү-делегей шуулганынга «АСКО-ТЫВА» камгаладылга компаниязы киришкеш, «Камгаладылганың профессионалы» Алдын медальга төлептиг болган. Делегейниң камгаладылга ниитилелинге ону хүлээп алган, АКШ-тың камгаладылга компанияларының ассоциациязынга ол кирген, камгаладылга камгалалы-биле Тывага даштыкы чурттарның акша салыышкыннарының камгаладылгазын келир үеде хандырар арганы ол берип турар.

Россияның болгаш Германияның чазактар аразында дугуржулга езугаар 25 млн. немец марка акшаның техниктиг чээлизин алыр талазы-биле ажылды эрткен чылын уламчылаан. Россияның болгаш Германияның чазак структураларының талазы-биле акшаландырыышкынны юридиктиг эрге-биле белеткээриниң болгаш бурунгаарладырының айтырыглары амгы үеде колдуунда шиитпирлеттинген, чээлилерни шиңгээдип алыр талазы-биле ажыл дериг-херекселдерни чорударының үе-чадазында келген. Агробизнес талазы-биле Россия-америк комиссияның «Тыва-имэкс» дээр күрүне фирмазын дамчыштыр агробизнес талазы-биле АКШ-тың 255 муң доллар акшазынга деӊ инвестиция төлевилелин киирген. Экологтуг арыг сугну саваларга кудар заводту болгаш Кызыл аэропортунуң самолеттар хонар, ужуп үнер шөлдү тудар талазы-биле тодаргай программаларны Югославияның «Ко болгаш МТД Инжениринг МД» фирмазы чорударын акшаландырар арганы өөренип көрүп турар. Кызыл хоорайда туттунуп турар типографияга эргежок чугула полиграфия дерилгезин садып алыр кылдыр чээлини «ХГС» акционер ниитилел Парлалга болгаш информация күркомитединге бээр дугайында дугуржулга чедип алдынган. «Вест Холдинг» россия-герман кады ажылдажылга бүдүрүлгези-биле керээ чардынган. ол езугаар дүктүң баштайгы болбаазырадылгазының фабриказын эде чаартырынга сөөлгүзү инвестициялыг чээлини аңгылап бээр. Кады ажылдаар бүдүрүлгени тургузары-биле АКШ-тың 25 млн. доллар акша түңү-биле Тардамның алдын чыдар черин шиңгээдип алырының инвестициязының талазы-биле саналдарны «Тува-Майнинг лтд» англи компания-биле сөөлгү ийи чылдың дургузунда өөренип көрүп келген. Ук саналдарны Тыва Республиканың Чазаа деткээн.

Даштыкы садыглажыышкынны хөгжүдер талазы-биле хемчеглерни эрткен чылын алгылаан. Делегей рыногунче чижилгеге киржип шыдаар продукцияны республикага бүдүрүп үндүрерин дүргедедир сорулга-биле Тыва Республиканың даштыкы садыглажыышкынының хөгжүдериниң программазы ажылдап кылдынып турар. Тываның каайлы чериниң берген сан-медээлерин езугаар алырга, 1995 чылда алыры-биле дугуржуп алган экспорт бараанарының түңү 731 млн. рубль болган. Ооң-биле кады Хакасияның каайлы черин дамчыштыр 1232 доллар (5,5 млрд. рубль) түңге «Тыва даг-дугу» комбинат продукцияны (даг-дүгүн) экспорттаан. Даштыкыдан бараан киирериниң түңү — 5689 млн. рубль болган, а 1994 чылда 2140 млн. рубль турган. Чоруттунган экспорт-импорт чорудулгаларының өртек-үнезиниң кол кезии эрткен үеде Кыдатка, Моолга, Бангладешке, Германияга, Украинага, Казахстанга болгаш Узбекистанга хамааржып турган.

Республиканың бүдүрүлгелери болгаш организациялары Моолдуң Ховд хоорайга, Австрияга болгаш Новосибирск хоорайга болгулаан делегей делгелге-ярмаркаларынга киришкен. Девискээрлер аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциациязының инициативазы-биле организастаттынган Австрияга болган «Сибирь Европага байыр чедирип тур» деп делгелге-таныштырылгага Президент Ш. Д. Ооржак баштаан тыва делегация киришкен. Ол делгелгеге идепкейлиг киржилгези дээш Тыва Республика тускай шаңнал-биле демдеглеттирген. Новосибирск хоорайга болган Сибирьниң чурттар аразының XX «Транссибэкспо-95» универсалдыг делгелгеге Тыва Республиканың таныштырылгазы чедиишкинниг эрткен. Сибирьниң чамдык девискээрлери болгаш Россияның база даштыкы чурттарның 200 хире бүдүрүлгелери болгаш фирмалары аңаа киришкен. Тыва Республиканың аңаа делгээн экспозициязын делгелгениң алдын медалы-биле демдеглээн. «Вест-Холдинг» россия-герман кады ажылдажылга бүдүрүлгези Кызыл хоорайга 1995 чылдың сентябрьда «Кауфринг». «Агентур Прилль» болгаш «Деком» герман фирмаларының бараанарының делгелге-ярмарказын эрттирген.

Бот-боттарынга ажыктыг

V. Девискээрлер аразының харылзаалары

Чазак 1995 чылда девискээрлер аразының харылзааларын күштелдирер талазы-биле тодаргай ажылдарны чоруткан болгаш сөөлгү чылдарда девискээрлер аразының харылзааларын быжыглаарының боттандырыкчызы апарган девискээрлер аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның ажыл-чорудулгазынга идепкейлиг киришкен. Республиканың яамылары болгаш ведомстволары, ассоциацияның таарыштырылга чөвүлелдериниң кежигүннери бооп, девискээрлер аразының ниити Сибирь программаларынга демин кадып турар. Ол дээрге Сибирьниң комплекстиг транспорт системазын хөгжүдери, чаңгыс аай одалга-энергетика системазын хөгжүдери, курлавырларны комплекстиг ажыглаары, дыштанылга болгаш туризм баазаларын, делегей харылзааларын хөгжүдеринге инфраструктура баазазын, чаңгыс аай эртем болгаш медээ делгемин тургузары, долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының база бойдусту шын ажыглаарының айтырыглары, кадык камгалалының, өөредилгениң, эртемниң, уран чүүлдүң, культураның, күш-культура болгаш спорттуң айтырыглары-дыр.

1995 чылдың дургузунда Хакасия Республика-биле кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага, Владимир область-биле садыг кады ажылдажылгазының дугайында, Санкт-Петербургтуң Чазаа-биле экономика, үлетпүр, садыг база эртем-техниктиг кады ажылдажылга дугайында чиңгине дугуржулгага ат салган. Россияның чамдык крайларының, областарының чагыргалары-биле дугуржулгаларны узаткан, Красноярск край болгаш Москва хоорай чагыргалары-биле дугуржулгаларның төлевилелдерин белеткээн.

«Санкт-Петербург хоорайның болгаш Тыва Республиканың аразында садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг кады ажылдажылганың принциптериниң дугайында» дугуржулгага үндезилээш, Тыва Республикага шиңгээдип, сайзырадырын көрген программаларның даңзызын дугурушкан. Аңаа дүүштүр ине бүрүлүг чиг этти комплекстиг болбаазырадыр технология дериглерин, медицина дериглерин, биче энергетика херекселдерин, көдээ ажыл-агый продукциязы болбаазырадыр биче комплекстерни Тываже чорудар, Санкт-Петербургтуң специалистери хемнерниң гидрология байдалын шинчилээш, республикага биче гидроэнергетиканың объектилерин тударының техник-экономиктиг үндезиннерин ажылдап кылган, культура болгаш бойдус эртинелерин камгалаар айтырыгларны шиитпирлээринге дузалаар, чогуур эрге-хоойлу актыларын тургузарынга, кадрларның мергежилин бедидеринге дуза кадар. Санкт-Петербургтуң специалистери Тыва Республиканың археология тураскаалдарын камгалаар программаны тургузарынга киржир, «Санкт-Петербургтуң хүннерин» республика эрттирген, эртем ажылдакчыларын, башкыларны солчур, «Үш-Белдир» курортта 10 кВт күштүг гидроэлектростанцияны эптээн. Ындыг хевирниң дериг-херекселдерин республикага ажыглап болурун ук шенелде бадыткаан, бистиң хемнеривиске биче энергетиканың объектилерин тургузар төлевилелдерни олар кылып турар. Санкт-Петербургтуң хүннерин Тыва Республикага эрттирип турда, Алдан-Маадыр аттыг музейге Эрмитажка шыгжап чыткан археология эртинезиниң чамдык кезиин дамчыдып берген.

Девискээрлер аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның таарыштырылга чөвүлелдериниң кежигүннери тодаргай ажылдарны чоруткан Амгы үеде бистиң республиканың Чазааның 23 кежигүнү, ведомстволар удуртукчулары оларның кежигүннери бооп турар. Оларның шуптузу ук чөвүлелдерниң программа хемчеглеринге киржип, тодаргай үлүгнү киирген. Девискээрлер аразының «Сибирь дуржулгазы» ассоциация Чөвүлелиниң хуралын Кызылга эрттирерин дугурушкан.

VI. Улус ажыл-агыйының адырларын чаартыр талазы-биле ажыл-чорудулга

1. АГРОУЛЕТПҮР КОМПЛЕКИЗИ

Агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлгелери отчеттуг чылда бойдус-климат байдалдары берге, саң-хөө-экономика хандырылгазы нарын үеде ажылдап келген. Республика бюджеди онза байдалдарга турда, аъш-чем айтырыгларынга Чазактың ажыл-чорудулгазын чонну аъш-чем болгаш хүн бүрүнүң бараанныры-биле хандырарын үзүктелдирбезинче угландырган турган. Тараа рыногун либерализастаар талазы-биле, чер харылзааларын таарыштырар дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыктары 1993-1994 чылдарда үнген соонда, республиканың чону тараага, картофельге, ногааларга боттарының херегледерин боттары хандырарын Чазак чоорту чедип ап келген. 1995 чылдың дургузунда бюджет чеже-даа чедишпейн турза, АҮК-түң бүдүрүлгелеринге саң-хөө деткимчезин көргүзүп келген. «Республиканың АҮК бүдүрүлгелериниң 1995 чылда часкы хову ажылдарын чорударынга соңгаарладып болбас саң-хөө деткимчезин көргүзер дугайында» доктаалды Чазак 1995 чылдың апрельде хүлээп алган. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң саң-хөө байдалының бергелээниниң барымдаалааш, девискээр аайы-биле чагыг кылдыр федералдыг аъш-чем корпорациязының салбырынга ногаа культураларының үрезиннерин садып алыры-биле 154 млн. рубльди, КЧМ-ни, тракторларның, көдээ ажыл-агый машиналарының артык кезектерин садып алырынга 1,7 млрд. рубльди берген. Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы суггарылга системаларын септээринге, ажыглалга кииреринге 180 млн. рубль чээлини, арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар ассоциациязынга техника садып алыры-биле 160 млн. рубльдиң чээлизин берген. Ниитизи-биле 1995 чылда көдээниң бараан бүдүрүкчүлеринге 14,7 млрд. рубльди, оон иштинде федералдыг бюджеттен 11,3, тус чер бюджединден 3,4 млрд. рубльди үзүп берген. Оон аңгыда, часкы тарылга болгаш ажаап алыышкын ажылдарынга бараан чээлизинде 50 млрд. рубльди берген. «Тыва тараа продуктулары» АН көдээ ажыл-агый культураларының үрезиннерин бүдүреринге чарыгдаан 1,7 млрд. рубль өрезин хевээр арттырган. Республиканың Өөредилге яамызы өөредилге черлериниң тараа тарыырынга үрезин садып алыры-биле социал фондудан 40 млн. рубльди берген.

Оон-биле кады Чазак Көдээ ажыл-агый адырларын рынок харылзааларынче чогумчалыг киирериниң хемчеглерин алган. 1995 чылдың апрельде көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин чаартырының талазы-биле бөлүк доктаалдарны хүлээп алган. Колхозтарны болгаш совхозтарны эде организастаар дугайында чижек дүрүмнү чогуур документилери-биле кады хүлээп алган. Чазак бөлүк доктаалдарны хүлээп алган соонда, 1995 чылдың июльда болгаш декабрьда бо айтырыгны боттандырып турарын ийи катап хынап, чугаалашкан. Коллективтиг ажыл-агыйларны кым-даа тарадыр сывырбаан, ажылдап шыдаарлары биеэги хевээр ажылдап турар. Ынчалза-даа күш-ажылчы коллективтер чаартылга дугайында шиитпирни хүлээп алгаш, ооң күүселдезин узамдыктырып, ажылын сандарадып, коллективтиг өнчүнү, чүнүң-даа мурнунда малды чидирип, будап турар чоруктар Чазакты дүвүредип турар. Маңаа холбаштыр чүл дизе, республикага ур үениң дургузунда чоннуң болгаш арат (тараачын) ажыл-агыйларның малының баш санын санап турза-даа, коллективтиг бүдүрүлгелерге учет сандараан турган, ынчангаш Чазак чүгениң ылап шынын тывары-биле мал чизезин чорудары чугула деп көрген.

Чизениң баш удур түңнелдерин езугаар алырга, хуу секторда, арат (тараачын) ажыл-агыйларда малдың баш саны көвүдээп бооп турар. Хуу болгаш арат ажыл-агыйларда мыйыстыг бода мал 13 хуу, хаваннар — 18,4, хой, өшкү — 9,2, чылгы 30 хуу өскен. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде бүгү чүзүн малдың саны кызырлып турар.

Отчеттуг чылда 98 көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң 78 коллективи эде организастаттынар дугайында шиитпирни хүлээп алган, 34-ү бо ажылды дооскан. Оларның баазазынга 37 бүдүрүлге коллективин, 10 ассоциацияны, 16 эштежилгени болгаш ниитилелди, 12 эдеринчи бүдүрүлгени, 6 өг-бүле-арбан общиназын, 32 арат-тараачын ажыл-агыйны, 117 хуу бүдүрүлгени тургускан.

Катап тургускан организас-эрге-хоойлу хевирлээшкиннеринге, көдээ ажыл-агыйның өске-даа бараан бүдүрүкчүлеринге көдээ ажыл-агыйның ажыглал черлериниң улуг кезиин дамчыдып берген. Бөгүн республикада 2,6 муң арат болгаш тараачын ажыл-агыйы, 64 көдээ ажыл-агый коллективтери ажылдап турар. Чоннуң дузалал ажыл-агыйларын кады алырга,

(Төнчүзү 4-кү арында).

Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылда ажыл-чорудулгазының дугайында ОТЧЁТ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги, 3-кү арыннарда).

кодээ ажыл-агый продукциязы бүдүрериниң кол кезии хуу ажыл-агыйларның талазынче чайлып бар чоруур. Өнчүнүң болгаш кодээ ажыл-агыйны чорударының хөй янзы хевирлеринге үндезилээш, аъш-чем рыногун хөгжүдериниң боттуг барымдаазы тургустунуп турар. Отчеттуг чылда кодээ ажыл-агыйның ниити продукция бүдүреринге арат, тараачын болгаш чоннуң дузалал ажыл-агыйларының киирген деңзигүүрү 69,6 хуу, ооң иштинде картофель бүдүрери — 93,1, ногаалар — 68,2, эът бүдүрүлгези 80,33 хуу болган. 1995 чылда күрүнениң тараа садып алган ниити хемчээлинге арат ажыл-агыйларның киирген үлүү 55,7 хуу болган. Мында байдалдың дыка берге боор турарын аграр секторда ажыл-херектиң анализи бадыткап турар. Бо ажылды 1995 чылдың чайынында болган улуг шуурган болгаш кандаашкын улам нарыыдаткан, ооң түңнелинде тараа культуралары тараан шөлдерниң — 37, мал чемнери тараан шөлдерниң 13 хуузун сандан үндүрген болгаш үндүр бижээн болгай. Санап көөрге, шуурганнан болгаш кандаашкындан ниити когарал 46 млрд. рубль болган. Федералдыг Чазак биске болган айыыл-халапка компенсация кылдыр 3,38 млрд. рубльди берген. Бүгү ажыл-агыйлар арыглаан 54,6 муң тонна тарааны, азы 1994 чылдаазындан 37,8 муң тонна (40,9 хуу) эвээшти бүдүрген. Тараа культураларының гектардан ортумак дүжүдү 3,8 центнер болган. Картофель болгаш ногаалар бүдүрери база ындыг янзылыг болган. 1995 чылда мал ажылында бүгү хевирлерниң ажыл-агыйлары 1994 чылдың деңнелинден 100 тонна хөй эътти (дириг деңзи-биле) бүдүрген. Сүт бүдүрери — 5,4, чуургалар алыры 12,3 хуу кызырылган.

Девискээр аайы-биле фондуже садып алыр доктааткан хемчээлди мал болгаш куш талазы-биле 98,6 хуу, сүттү — 44,5, чуургаларны — 113 хуу күүсеткен, ооң кол чылдагааны акша-хөреңги чедишпээнинде. Ооң-биле кады белеткел четкизинден аңгыда, рыноктарга, фирма магазиннерни база хөй-ниитиниң чемнерилге бүдүрүлгелерин дамчыштыр кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелери, арат (тараачын) ажыл-агыйлары, чурттакчы чон дыка хөй малды, кушту, сүттү, чуургаларны, тарааны, картофельди, ногааларны саткан. Аъш-чем болгаш болбаазырадылга бүдүрүлгелери отчеттуг чылда далган, хлеб, хлеб-булочка, макарон кылыгларын, ээиртпес суксуннарны бүдүрерин өстүрген.

1995 чылда хлеб быжырар черлерни Ленин аттыг, «Качык», «Кызыл-Даг», «Алдын-Булак» кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге, дээрбелерни — «Енисей», «Сүт-Хөл», «Кызыл-Даг» бүдүрүлгелерге, колбаса цегин «Кызыл-Даг» совхозка ажыглалга киирген. Сүт болбаазырадыр биче дериглер — 30, колбаса бүдүрер биче цехтер — 3, дээрбелер — 12 ажыл-агыйда бар. Чазак отчеттуг чылда арат ажыл-агыйларның биче пекарнялар, дээрбелер, ыштаар камералар садып алырынга, янзы-бүрү үндезиннерден 1 млрд. 25 млн. рубльди үзүп берген. Амгы үеде чурттакчыларлыг 112 черлерниң чүгле 9-унда хлеб быжырар черлер чок. Бо айтырыгны 1996 чылда шиитпирлээр. Отчеттуг чылда аъш-чем айтырыын шиитпирлээри-биле республикадан дашкаар черлерден 12,6 млрд. рубльдиң аъш-чем аймаан садып алган.

Дүк сайгарар рынокту тургузар талазы-биле тодаргай ажылдар кылдынган. Республикада белеткел-коммерция төвүнден аңгыда, Черногорскиде дүк чуур фабрика, Люберцыда хевис фабриказы-биле ажыл-агыйжы харылзаалар тургустунуп турар, ол чорук Россия болгаш делегей рыногунче үнер арганы биске бээр. Чазак мурнунда чылдарда ышкаш, кодээ ажыл-агый ажылдакчыларының социал камгалалының талазы-биле хемчеглерни ап турар. Аъш-чем фондузун (картофель, ногаалар, эът, сүт продуктулары) тургузары-биле база кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге саң-хөө деткимчезин көргүзери-биле кожууннар чагыргаларынга 1,8 млрд. рубльдиң бюджет чээлизин болгаш 500 млн. рубльди Тыва Республиканың Президентизиниң курлавырындан берген. Чыл дургузунда чамдык сумуларның бергедеп турар чурттакчыларынга материалдыг дузаламчыны көргүскен. Республиканың малчыннары чайлагларже кожуп турар үеде 156 тонна далганны, 88 тонна макарон кылыгларын берген, ооң өртээ 373,2 млн. рубльди Чазактың социал фондузундан төлээн. Мал кыштагладыышкынының үезинде малчыннарның, кадарчыларның, ивижилерниң амыдырал байдалы бергедеп турар өг-бүлелеринге Тыва Республиканың Чазааның курлавыр фондузундан 537 млн. рубль өртектиг 190 тонна далганны үзүп берген. Кожууннарга тараа, картофель, ногаалар, өске-даа кодээ ажыл-агый продукциязы садарының ярмаркаларын организастаан. Ивижилерниң амыдыралын экижидери-биле Тыва Республиканың Президентизиниң курлавыр фондузундан радиостанциялар садып алыр 75 млн. рубльди үзүп берген. Кодээ ажыл-агый яамызы 538 млн. рубль өртектиг 162 чылыг майгыннарны ивижилерге садып берген. Рынок харылзааларынче шилчээни-биле база социал адырның объектилерин кодээде муниципалитет өнчүзүнче хүлээп алганы-биле холбаштыр кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң социал болгаш инженер инфраструктураларын тудуп, хандырар эрге-хүлээлгелерден хостаан. Ындыг объектилерни «Рассвет» болгаш «Сукпак» совхозтардан Сукпак сумузунуң муниципалитет өнчүзүнче шилчидер дугайында немелде шиитпирни хүлээп алган.

Ынчанмыже кодээ ажыл-агыйда структурлуг ханы чаартылгаларның чедип алдынмааны хараадаанчыг. Адырның иштики курлавырларын кошкак ажыглап турар, технологтуг сагылга-чурум үрелген. Ыраккы кожууннарда бараан бүдүрүкчүлериниң белен продукциязын сайгарарының механизмин таарыштырбаан. Бүдүрүлге фондулары эргижиреп, черниң беримчелии кудулап турар. Садып алыр техниканың саны кызырылган. Отчеттуг чылда лизинг езугаар МТЗ деп — 12, ЮМЗ деп 21 тракторну алган, ооң иштинде арат ажыл-агыйлары МТЗ деп — 6, ЮМЗ деп 14 трактор алган. Ол-ла үеде ажыл-агыйларда техниканың чартыындан хөй кезии эргижирээн.

Отчеттуг чылда долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының болгаш бойдус курлавырларын чөптүг ажыглаарының, экологтуг байдалды экижидериниң айтырыгларынче улуг кичээнгейни угландырып келген, 1995 чылда «Республикага долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының база бойдус курлавырларын ажыглаарының байдалының база айтырыгларының дугайында» республика конференциязын бир дугаар эрттирген, хоорай, кожууннар конференциялары болгулаан. Конференцияның киржикчилериниң айытканы саналдарны, сагындырыгларны боттандырар хемчеглерниң планын бадылаан.

Долгандыр турар хүрээлелди камгалаар, бойдус курлавырларын чөптүг ажыглаар болгаш катап тургузар, дириг амытаннарны камгалаар талазы-биле дээштиг хемчеглерни хүлээп алырынга эртем-шинчилел каттыжыышкыннарының болгаш институттарның эртемденнерин болгаш специалистерин хаара туткан. Күрүнениң гидрометеорология албанының «Тайфун» дээр эртем-бүдүрүлге каттыжыышкыны Кызыл хоорайның агаар бассейниниң хирлениишкинин комплекстиг шинчилээр талазы-биле улуг хемчээлдиг ажылды боттандырган. Сибирьниң девискээр аайы-биле гидрометеорологияның эртем-шинчилел институду агаарны хирлендирбезиниң нормативтерин ажылдап кылган. Сибирьниң аңныыр ажыл-агыйы болгаш аң өстүрер эртем-шинчилел институду (Красноярск хоорай) республикада дириг амытаннарның аңныыр курлавырларының девискээр кадастрын ажылдап кылган.

Республиканың АТБ-1, АТБ-2, «Саяннар» АТБ-зи, Автотранс-1, харылзаа автобаазазы чижектиг улуг автобүдүрүлгелеринге автомашиналарның үндүрүп турар ыжын хынап-хемчээр контроль-таарыштырылга черлерин тургузуп, дерээн.

Бойдус камгалал яамызының күрүне инспекторлары болгаш ажылдакчылары бойдусту камгалаар талазы-биле рейдилерни, хыналдаларны чорудуп, ол талазы-биле хажыдыышкыннарны хөйнү илереткен. Чижээ, 1995 чылда юридиктиг албан черлериниң болгаш хуу кижилерниң талазындан бойдус камгалалының хоойлужудулгазын хажытканы дээш 135 млн. рубльдиң торгаалдарын онааган, 91,2 млн. рубльди тыртып алган. Аңныыр чурумун хажыткан 158 таварылгада 4050 муң рубль торгаал онааган, 27 боону, 34 четкини хураап алган, 2 кеземче херээн оттурган.

Ынчалза-даа республикада экология байдалын чогумчударынга хүлээп ап турар хемчеглер четпейн турар. Агаарже хирлиг бүдүмелдерни үндүрери херек кырында эвээжевейн турар. 1995 чылда ниити республикага агаарже хирлиг бүдүмелдерни — 143 тонна хирени, ооң иштинде автотранспорт — 41 муң тоннаны, хуу секторнуң бажыңнар суугулары 38 муң тоннаны үндүрген. Чыл санында-ла хемнерже болгаш суг хөөлбектеринче 16 млн. кубометр чедир арыглаваан сугларны, 3000 тонна хирлендирер бүдүмелдерни киирип турар. Ам бар арыглаашкын тудугларының, ылаңгыя Кызыл хоорайда тудугларның ажыктыг чоруу эвээш. Бөгүн арыглаашкын тудуглары нормадан ажыр 1,5—2 катап ажыр күжениишкин-биле ажылдап турар.

Республиканың арга-арыг ажыл-агыйы отчеттуг чылда арга-арыгны камгалаар, катап тургузар ажылдарга 7 млрд. рубльди акшаландырыышкынның бүгү үндезиннеринден ажыглаан. Арга-арыгны катап тургузар ажылды 4376 гектарга чоруткан. Арга-арыг камгалалы 1146 гектарга болган 52 өрттү өжүрген. Сибирьниң торгу ховаганы курттар нептерээн 3320 гектар черге «Лепидоцид» дээр биоэмнерни ужар чүүл дузазы-биле чаштырган. Бараанныг продукцияны болгаш ачы-дуза чедирилгезин 1 млрд. рубльге боттандырган.

2. БААЗА АДЫРЛАР

Үлетпүр бүдүрүлгелериниң, энергетиканың, транспорттуң болгаш харылзааның ажылын чогумчудар талазы-биле хемчеглерни ап турза-даа, оларның бүдүрүкчү ажылы кудулап бадары уламчылап келген.

Мындыг байдалдарда Чазак бодунуң күжениишкинин кризистиг байдалдарны ажып эртеринче, ылаңгыя республиканың бүгү улус ажыл-агыйының болгаш чоннуң чогумчалыг ажыл-чорудулгазын хандырып турар адырларже угландырган.

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинче кол кичээнгейни угландырган. Ооң түңнелинде 1994-1995 чылдарның кыжынга республика, чурттакчы чон хөмүр-даш-биле чогуур хемчээлге хандыртынган, одалга сезонунга хереглээр хөмүр-дашты чүдүрүп чорударынга белеткээр, ооң курлавырын тургузар талазы-биле ажылдарны чоруткан. Бо кышка кожууннарның, Кызыл, Шагаан-Арыг болгаш Ак-Довурак хоорайларының одаар чүүл шыгжаар складтарынче 40 муң ажыг тонна хөмүрнү сөөртүп чедирген. Ол курлавырларны улам көвүдедири болгаш чогуур деңнелге тудары ам-даа уламчылап турар.

Кол кичээнгейни хоорайларның болгаш кожууннар төптериниң чурттакчыларының электри болгаш чылыг хандырылгазынче угландырып турар. Тыва Республиканың чылыдылга-энергетика комплекизин 1995-1996 чылдарның күскү-кышкы үезиниң ажылдарынга белеткээриниң талазы-биле айтырыгларны Чазактың хуралынга чугаалажып көрген болгаш эң чидиг саң-хөө хереглелиниң үезинде хүлээп алдынган хемчеглер Кызылдың, Хову-Аксының, Ак-Довурактың ЧЭТ-теринде, Шагаан-Арыгның, Чаа-Хөлдүң болгаш Хайыраканның котельнаяларында котёл агрегаттарының болгаш дузалал дерилгелериниң септелге-катап тургузулга ажылдарын дыка дүргедедиринге, аңаа хөмүр-даштың курлавырларын тургузарынга, кадрларны белеткеп алырынга чогуур идигни берген.

Ынчалзажок бо кыштың көргүскени-биле алырга, 15 болгаш 16-гы котел агрегаттарын болгаш эргижирээн дерилгелерни тударының болгаш эргижирээн дериглерни септээриниң ажылдарының доктаамал хожудап турарындан алдынып турар хемчеглер чогуур негелдеге четпес болуп, ооң түңнелинде Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларының чурттакчылары күштүг соок дүжүп келири билек, чылыгның аажок чедишпейн турарынга хомудап турарлар.

Хөнделең — Кара-Хөл аразының 10 кВт күштүг бедик вольтулуг электри шугумунуң тудуу доозулган болгаш ажыглалга кирген болгай. Республиканың энергетиктери 1995 чылдың июнь 4 болгаш 6 хүннеринде болгулаан чаашкынныг шуурган хаттарның үрегдээшкиннерин эде кылыр талазы-биле улуг хемчээлдиг септелге-катап тургузулга ажылдарын кылганнар. Оларны солуп болгу дег ажыглап болур чиик өртектиг чүүлдерни, биче ГЭС-терни, хат станцияларын ажыглаарының талазы-биле ажылдар чоруттунуп турар. Ол талазы-биле биче ГЭС-ти Каа-Хемге шенеп көрген, республикада суг күжү-биле ажылдаар биче электри станциязын «Үш-Белдир» курортка бир дугаар тургускан болгаш ол тогун берип турар. Мугур-Аксы суурга хат күжү-биле ажылдаар херекселди тургузары-биле хаттар картазын өөренип көрүп турар.

Конкуренция талазы-биле амыдыралчы ажыл чорудуп болур структураларның күсели-биле улус ажыл-агыйының болгаш чоннуң нефть продуктуларынга хереглели бүрүнү-биле хандыртынып турар. Ында рынок талазы-биле езулуг кадык чижилге чоруп турар болгаш өртектер кудулаашкыны илереп эгелээн.

Акшаландырыышкында берге байдалдар турза-даа, Хандагайты — Мугур-Аксы аразының автомобиль оруунуң тудуу доозулган болгаш ажыглалда кирген, Ак-Тал — Торгалыг аразының автомобиль оруун улусчу тудугнуң аргазы-биле тудуп эгелээн. Шагаан-Арыг хоорай биле Эйлиг-Хем суурнуң аразында паром-биле аргыжарының айтырыы долузу-биле шиитпирлеттинген. Каа-Хемни кежилдир көвүрүгнүң тудуу эгелээн. Хандагайты — Торгалыг аразының автомобиль оруунуң көвүрүүн болгаш ынаар кирер черлерни ажыглалга киирген, аэропортка чедер оруктуң тудуу доозулган.

1995 чылда мооң мурнунда эгелээни телерадиодамчыдылганы ээлчег аайы-биле техниктиг чаартыры болгаш почта харылзаазының ажылының таарымчалыг чоруун чедип алырының ажылдары уламчылап турар. Кызыл хоорайда АТС-7-ниң тудуун ажылчын комиссия хүлээп алган болгаш АТС-6-ны 300 номерге алгыткан, 67 таксофонну катап ажылдаткан. Харылзааның кол шугумнарының талазы-биле республикадан дашкаар хоорайлар аразының автоматчыттынган телефон станциязының (ХААТС) 60 каналын немей тургускан. Федералдыг почта харылзаазының материал-техниктиг баазазын быжыглаары ам чоруп турар, почта дажыглаарының талазы-биле чаа автомашиналарны, күш-ажылды чиигедир хууда компьютерлерни болгаш өске-даа техниканы садып алган. Почтаны дүрген чедирериниң талазы-биле чурттар аразының «ЕМС гаранпост» четкизинге улаашкын-киржилге чедиишкинниг эрткен.

Транспорт талазы-биле алырга, Саян-Шушенск суг шыгжамырын дамчыштыр суг оруун төлевилээр болгаш ажылдап кылыр ажылдар уламчылап, Кызыл аэропортунга амгы үениң бүгү хевирлериниң самолеттарын хондурарынга болгаш ужудуп үндүреринге чаа шөлдү тудар, аңаа делегей эрге-байдалын тыпсыр талазы-биле ону тударынга херек акша салыышкыннарын болгаш керээлиг ажылдаарларны дилеп тып турар.

Москва-биле дорт агаар аргыжылгазы катап тургустунган, ам республикавыс ол айтырыг талазы-биле өске девискээрлерден хамаарылга чок, «Тываның авиаоруктары» акционер ниитилелдиң ужудукчуларының башкарып турары боттарывыстың ЯК-42 Д деп самолеттувус бисти аргыштырып турар. Россия Федерациязының өске-даа девискээрлери-биле агаар харылзаазын улам калбартыры-биле ам база бир ындыг самолетту садып алыр талазы-биле ажыл чоруттунуп турар.

Автомобиль транспортунуң системазында транспорттуң ачы-дузазынга чөпшээрел бээри дыка улуг деткиишкинни ап турар. Транспорт чорудулгазынга өске-даа улуг акционер ниитилелдери-биле чергелештир хууда сектор база идепкейлии-биле киржип эгелээн.

Улуг-Хем ыяш-үлетпүр ажыл-агыйында, пиво заводунда, «Макарон үлетпүр» күрүне бүдүрүлгезинде, «Тыва тараа продуктулар» акционер ниитилелде, «Кызылдың хлеб комбинады» акционер ниитилелде, кызыгаарлаттынган харыысалгалыг «Бай-Хаак хлеб» эштежилгеде, «Ойнаа», «Тыва» алдын тывыжының артельдеринде үлетпүр бүдүрүүшкүнүнүң хемчээли улгаткан.

Ооң-биле чергелештир, ол алдынып турар хемчеглер үлетпүрнүң, энергетиканың, транспорттуң болгаш харылзааның ажылын чогумчударын хандырып шыдаваан. Үлетпүр продукциязының ниити хемчээли 1994 чылда 19,2 хуу турганындан 1995 чылда 4,7 хуу кызырылган. «Тыва даг-дүгү» комбинат саарылга акша-хөреңгизиниң чедишпезинден болгаш руда чогундан фабриканың ажыл чок турганындан, чылыг-биле хандырылганың чедишпезинден даг-дүгүн бүдүрүп үндүрерин 30 хуу кызырган. Амыдыралга ажыктыг бажың мебелин бүдүрүп үндүрериниң хемчээлин «Тыва мебель» акционер ниитилел эвээжеткен. Транспорттуң бүгү хевирлеринге пассажирлер аргыштырары болгаш чүък сөөртүрүнүң хемчээли эвээжеп турар. Эрткен чылын транспорт бүдүрүлгелеринге чаа транспорт аймаа немешпээн, харылзаа бүдүрүлгелеринде байдал дорайтап турар, ында байдал-биле алырга, өске девискээрлерде ажыглалдан үнген болгаш бүдүрүп үндүрерин шагда соксаткан харылзааның дерилгелерин ында ажыглаарын уламчылап турар. Абаза — Ак-Довурак — Кызыл болгаш Шушенское — Кызыл аразының электри дамчыдылгазының шугумнарының чагылары хуусаа эртип эргижирээн болгаш оларны солууру негеттинип келген.

3. ТУДУГ КОМПЛЕКИЗИ

Эрткен 1995 чыл Тыва Республиканың тудуг комплекизинге 1994 чылдан-даа артык аар болгаш берге чыл болган. 1995 чылда капитал тудугже чоруткан акша-хөреңгиниң чедишпезинден ооң хемчээлиниң кызырлыышкыны уламчылап турар.

Акшаландырыышкынның бүгү хевирлериниң үндезиннерин езугаар 1995 чылда 151,8 млрд. рубльди ажыглаан, азы эрткен чылдың деңнелинден 60,4 хуу. Инвестицияларның аажок чедишпезиниң байдалында Чазак федералдыг болгаш тус чер бюджединиң күсели-биле колдуунда мурнады тудар болгаш ажыглалга кирер объектилерни колдуунда-ла акшаландырар ужурга келген.

Өнчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелери болгаш организациялары ниити шөлү 13 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирген. Социал адырның объектилеринден Ак-Даш суурда школага 160 олуттуг немелде тудугну, Суг-Аксы суурда 160 олуттуг школаны, Качык суурда 90 олуттуг школаны, Хөлчүк суурда эге школаны, Тээли суурда 120 оруннуг корпусту, Мугур-Аксында 92 оруннуг эмнелгени, Суг-Аксы суурда 48 оруннуг божудулга бажыңын, Шуй суурда чунар-бажыңны ажыглалга киирген. Хөнделен — Кара-Хол аразының электри дамчыдылга шугумун, Кызыл хоорайда 1,5 км узун дурттуг коллекторну, Кызыл хоорайда РП-6-ны, Тээли суурда болгаш Чадаанада банк тудугларын, Сарыг-Сеп суурда улус судунун бажыңын ажыглалда киирген, Шуурмак суурда электри четкилерин эде кылган.

Чазак кол кичээнгейин чуртталга тудуун улгаттырарынче угландырып турар. «Чурттаар оран-сава» Программа бадылаттынган. Ол программага киириштир кодээ черлерге чиик өртектиг тудуг материалдарын ажыглап тургаш, хууда чуртталга бажыңнарын тударының төлевилелдериниң каталогун «Тыва хамааты төлевилел» институт ажылдап кылган. Чуртталга бажыңнарының тудуунуң акшаландырыышкынынче бюджеттен дашкаар үндезиннерни хаара тудары-биле Чазак «Чуртталга тудуунуң чээлилериниң дугайында» доктаалды хүлээп алган, ынчалзажок ооң боттаныышкыны дыка кошкак чоруп турар. Хууда чуртталга бажыңнарының тудуушкунунуң хемчээли республикада эрткен чылдың деңнелинден 1,3 катап көвүдээн болгаш ниити шөлү 2623 дөрбелчин метр болган. Чуртталга бажыңнарын чугула хереглеп турарларга болгаш хууда тудугларны кылып турарларга боттуг дузаны чедирери-биле Чазак бүгү хемчеглерни алгаш, Чөөн-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Кызыл кожууннарга ниити түңү 770 миллион рубльдиң дедир эгитпес субсидияларын тускайлап берген. Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарынга чуртталга бажыңын тудуп берген.

Ажыл-агыйны чорударының рынок механизмин ажыглаарының байдалдары тудуг комплекизинде уламчылавышаан. Кызыл хоорайда тыва-түрк лицейниң тудуун, Тыва Республиканың Москвада Доктаамал төлээ чериниң тудуун, хөй кежинден тон даараар фабриканың тудуун керээлиг садыглажыышкынның үндезининге тудуп доозарының керээлери чардынган. Тудуг материалдары үлетпүрүнүң продукциязын бүдүрүп үндүрериниң хемчээлиниң эвээжээри уламчылавышаан. Саң-хөөнүң акша-хөреңгиниң кызы байдалдары турзажок, тудуг үлетпүр бүдүрүлгелерин деткиири-биле Чазак отчеттуг чылда Кызылдың болгаш Элегес-Аксының тууйбу заводтарынга 515 млн. рубль түңнүг инвестиция чээлизин тускайлап берген, бажың тудуушкун комбинадының котельназын ЧЭТ-ке дамчыткан, ол-ла комбинаттың албан чериниң тудугларын болгаш ниити чуртталга бажыңнарын муниципалитет өнчүзүнге дамчыдып берген. Элегес-Аксының тууйбу заводунда ол алдынган чээли акшалары-биле эде дериишкин ажылдарын чорудуп турар. Тууйбуну чартык-кургаг пресстээриниң аргазы-биле бүдүрүп үндүрер апаар, ол энергия чарыгдалдарының талазы-биле эвээш эвес камналганы бээр. Кызылдың тууйбу заводу алган акша-хөреңги-биле капитал септелгени кылган, чээли акшаларын дедир эгиткен.

Тудуг яамызының чанында тургустунган өртектер доктаадырының талазы-биле төп тудуг материалдарынга коньюктураны болгаш хереглелди, өртектерниң аартаашкыннарының индекстериниң өскерилгезин доктаамал анализтеп болгаш өөренип көрүп турар. Өртектер аартаашкынының индекизи 1994 чылдың деңнелинден 1995 чылда 3,09 катап улгаткан. Улуг панельден кылган чуртталга бажыңының ниити шөлүнүң бир дөрбелчин метриниң өртээ — 2100 муң рубль, тууйбудан туткан бажыңның—1649 муң рубль, ыяштан туткан бажыңның — 1430 муң рубль болуп турар. Өртек доктаадырының талазы-биле төп тус черниң тудуг материалдарынга өртектерни таарыштырар талазы-биле айтырыгны ажылдап кылып турар. Республикага тудуг индустриязының продукциязынга хереглелдиң батканын өөренип көргеш, Чазак «Кызыл хоорайның хостуг бүдүрүлге шөлдеринге дыттың ыяш чиг эдин комплекстиг болбаазырадырының талазы-биле биче бүдүрүлгелерни организастаар дугайында» доктаалды хүлээп алган болгаш ыяш чоңгузундан кылган плиталарны, даштыкыже үндүрер дилиг материалдарын белеткээрин, шала паркедин бүдүрүп үндүрерин болгаш корпус мебелин кылырын ында көрүп турар.

Тудугнуң чорудулгазынга ылаңгыя федералдыг бюджеттен акшаландырыышкынның четпес болгаш доктаамал эвес чоруу багай салдарны чедирген 1995 чылда тудугга ажыглаттынар ужурлуг 56,1 млрд. рубльден федералдыг бюджеттен чүгле 20,5 млрд. рубль келген. Ооң-биле чергелештир тудуг организацияларынга өрелер тургустунган.

1995 чылда Тыва Республиканың девискээри бойдустуң талазындан онзагай байдалдарга таварышкан, ооң хараазы-биле республиканың Чазаа дыка хөй саң-хөө болгаш материалдыг курлавырларны онзагай байдалдарның уржуктарын чайладырынче болгаш когараан чурттакчыларга дедир эгидер төлелгелерни кылырынче чоруткан. Хандагайты — Мугур-Аксы, О. Шынаа — Ү. Шынаа, Балгазын — Владимировка, Кызыл — Эрзин, Тээли — Кызыл-Даг, Кызыл-Мажалык — Аянгаты аразының оруктарының участоктарын септээн. Суг халавындан үрелген көвүрүглерни, күштүг хаттардан үрелген электриниң болгаш харылзааның шугумнарын, бажыңнарның шывыгларын, кырында дерилгелерин катап кылган, когараан чонга материалдыг дузаны чедирген. Суг айыылынга таварышкан чурттакчылыг черлерниң чоогунда эрик камгалалының талазы-биле ажылдарны чоруткан. Кодээ ажыл-агыйның когаралдарын санаваска, ол айыыл-халаптарның чедирген ниити когаралының түңү 12 млрд. рубль болган, олардан 7,6 млрд. рубль федералдыг бюджеттиң күсели-биле эгиттинген.

Сөөлгү чылдарда чуртталга-коммунал ажыл-агыйының адыры рыноктуг экономиканың байдалдарында ажылдап турар. Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының бүдүрүлгелери планнаттынган карылгалыг ажылдап турарлар. Бюджеттен дотация 86 хуу болуп турар. Улуг бергедээшкиннер турза-даа, немелде орулгаларны алыр, немелде ачы-дузаны чедирер талазы-биле чогуур ажылдарны чуртталга-коммунал ажыл-агыйының бүдүрүлгелери чорудуп турарлар.

Кызыл хоорайда чаагайжыдылга комбинады чыл дургузунда үш рыноктуң девискээрин дерип кылган, аңаа 320 кижи садыглап болур 32 киоскини, 22 садыг четкилерин тургускан, автомашиналардан бараан садарының шөлүн кылган. Чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелериниң карылгалыг ажылдаар чоруун кызырары-биле организас-техниктиг хемчеглер алдынып турар. «Чурттаар оран-сава» («Жилье») септелге-ажыглал бүдүрүлгези бодунуң автопарыгын ажыглап турар хирезинде амыдыралдың бок-сагын үндүр сөөртүрүнүң бот-үнезин 21 хуу кудулаткан, ол ышкаш ниити ажыглалдың черлеринде электри болгаш чылыг энергиязын, сугну ажыглап турарының учедун көргүзер херекселдерни тургузары көрдүнүп турар. Тыва Республиканың Чазаа чоңга ачы-дуза чедирериниң талазы-биле чуртталга-коммунал ажыл-агыйының деңнелин бедидеринге, акшаландырарынга хамаарышкан элээн каш доктаалдарны хүлээп алган.

* * *

1995 чылда бодунуң ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарының талазы-биле түңнелдерин санап көрүп тура, эрткен чылдың бүгү бергелери турза-даа, хөй адырлыг рыноктуг экономиканы тургузар талазы-биле программалыг сорулгаларны боттандырарын, ажыл-агыйның бүгү адырларынга экономиктиг реформаларны чорударын, бүдүрүлгениң эвес адырларның албан черлериниң ажылдаарын хандырарын, чоннуң социал камгалалының талазы-биле хемчеглерни боттандырып чорударын уламчылаан деп, Тыва Республиканың Чазаа демдеглээн. Үлетпүр бүдүрүүшкүнүнүң темпизиниң бадыышкынының эвээжээри көскүзү-биле чедип алдынган.

Экономиканың структурлуг эде тургузуушкунунуң талазы-биле Чазактың хүлээп алганы программазында көрдүнген угланыышкыннар талазы-биле ажылды уламчылаан.

Хой кежинден тон даараар фабриканың, дүктүң баштайгы болбаазырадылгазының талазы-биле бүдүрүлгениң тудуу дооступ турар, алдын тывыжы арбыдаан. 1994 чыл-биле деңнээрге, биче болгаш ортумак бизнести күрүнениң талазындан деткиириниң хемчээли улгаткан. Одалга-энергетика комплекизиниң, транспорт, харылзаа бүдүрүлгелериниң чогуур деңнелге ажылдаары хандыртынган. Социал адырның мооң мурнунда эгелээн объектилериниң тудуу боттанып турган. 1994-1995 чылдарда болгулаан бойдус халаптарының уржуктарын улуг күштү үндүрүп тургаш чайлаткан. 1994 чыл-биле деңнээрге, акшаның үнезиниң бадарының темпизи кудулаан. Хереглел рыногу аъш-чемниң болгаш аъш-чем эвес барааннарның кол хевирлери-биле долдунган. Акша-шалыңның, пенсияның, янзы-бүрү пособиелерниң болгаш компенсацияларның улгатканындан чоннуң акша орулгазы өскен. Чоннуң шыгжамыры көвүдээн. Социал камгалал талазы-биле хемчеглерни акшаландырары-биле болдунар-ла бүгү үндезиннерни ажыглаан. Чоннуң кадыкшылын камгалаарының системазын өскертир болгаш сайзырадыр талазы-биле хемчеглер алдынган. Ооң түңнелинде Россияның хөй-хөй девискээрлеринден бир аңгы, Тывада чоннуң санының өзүлдезин ооң чайгаар немелдезиниң күсели-биле чедип алдынган.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң, ылаңгыя аар кем-херек үүлгедиишкиннериниң, бажың оорлаарының ниити хемчээлиниң эвээжээри чедип алдынган, оруктарга озал-ондактарның саны кызырылган.

1994 чылда ажыл-чорудулгазының дугайында отчетту чугаалажып көөрүнге хамаарыштыр Тываның чонунга болгаш Дээди Хуралга Тыва Республиканың Президентизиниң Айыткалынга хамаарыштыр республиканың Чазааның 1995 чылда төлевилээни сорулгаларының хөй кезии күүсеттинген азы оларны күүселири-биле бурунгаарлаткан. Ооң-биле чергелештир чамдык кол айтырыглар талазы-биле байдалдың чидиглениишкини эвээжевээн. Экономиканың аграр секторунда эде организастаашкынның оожум болгаш дээш чок чоруп турар. Кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң бүдүрүлге күчүзү кудулаан. Республиканың иштики ниити продуктузун бүдүреринге оларның киирип турар үлүү эвээжээн.

Республиканың «Чурттаар оран-сава» программазын, ол талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алза-даа, чурттаар оран-сава айтырыын шиитпирлээри чедип алдынмаан. Федералдыг бюджеттен бадылаттынган акшаландырыышкынның күүсеттинмейн турарындан чуртталга бажыңнарын ажыглалга киирери эвээжээн. Чуртталга бажыңнарының тудуунче өске шилилгелиг аргаларлыг, бюджеттен дашкаар үндезиннерни, ооң иштинде чоннуң акша шыгжамырын киириштирери болдунмаан.

Чоннуң ажыл-биле хандырарының, ылаңгыя аныяктар ортузунда ажыл чок чоруктуң өзүп турарының айтырыглары чидиг боор артпышаан.

1996 чылдың эгезинде Ак-Довурак болгаш Кызыл хоорайларның чылыг-биле хандырылгазында тургустунуп келген берге байдал чылыдылга-энергетика комплекизиниң чогумчалыг ажылдаарын хандырар талазы-биле немелде хемчеглерни алыры негеттинип келгенин көргүскен. 1996 чылда Чазактың күжениишкиннери ол сорулгаларны күүседиринче, а ол ышкаш амгы болгаш мооң соңгааргы-даа айтырыгларны шиитпирлээринче угланып апаар.

Чазактың ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннары, эрткен чылда ышкаш, Тыва Республиканың Президентизиниң республиканың чонунга болгаш Дээди Хуралынга Айыткалынга салдынган сорулгаларга дүүштүр, а ол ышкаш Чазактың отчедун парламентиге, республиканың күш-ажылчы коллективтеринге, кожууннарынга болгаш хоорайларынга чугаалажып көрүп турар үеде шүгүмчүлелдиг саналдарның болгаш сүмелерниң үндезининге тодараттынар апаар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАА

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮНЕР-БИЛЕ!

Бистиң ынак ачавыс Тегис Норбуевич ДЕМЕК февраль 13-те 50 харлаар. Ол ажыл-ишчи бүдүштүг, эрес-кежээ, үнген-кирген чонунга эвилең-ээлдек, биче сеткилдиг кижи.

Уругларымның ынак ачазынга, эдеришкен эргелиг эжимге төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирип, ажыл-ижинге чедиишкиннерни, аас-кежикти, кадыкшылды күвүңшаан, омак-хөглүг, аныяксыг, чараш аажы-чаңын чидирбейн чорзун деп йөрээдивис!

Өөнүң ээзи Валентина Викторовна, уруглары, чоок төрелдери.

ЧАРЛААЛДАР

МОСКВАНЫҢ ЦИРК АРТИСТЕРИНИҢ КИРЖИЛГЕЗИ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Культура, туризм болгаш кино яамызы, күрүне филармониязы «Азия төвү» кызыгаарлаан харыысалгалыг эштежилге-биле кады «Шагаа-96»-ның байырлалынга Москваның цирк артистериниң болгаш «Чалыы-Назын» эстрада-цирк бөлүүнүң Федор Далданның, Нина Баязитованың, Артур Хертектиң киржилгези-биле солун көргүзүгнү организастап эрттирерин чарлап тур.

Бо концерттер февраль 13-тен 19-ка чедир хүннүң-не 10.00 шакта база 14,30 шакта Улусчу чогаадылга төвүнге болур. Билет садар касса февральдың 10-дан эгелеп 9 шактан 16 шакка чедир ажылдаар.

Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады Г. С.-М. Иргиттиң оглу

Эрес Геннадьевич
ИРГИТТИҢ

айыыл-халапка таварышкаш мөчээнин дыңнатпышаан, хүндүлүг депутатка, ооң дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

«Өдүген» гостиница комплекизиниң администрациязы болгаш коллективи Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады Геннадий Санчы-Мидипович Иргитке, дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге оглу

Эрес Геннадьевич
ИРГИТТИҢ

айыыл-халапка таварышкаш, мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы Дээди Хуралдың депутады Геннадий Санчы-Мидипович Иргитке ооң оглу

ЭРЕСТИҢ

дерзии аажылалга таварышкаш, амы-тынындан элекке чарылганы-биле холбаштыр аңаа ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы Чаа-Хөл кожууннуң кодээ ажыл-агый эргелелиниң кол бухгалтери Н. Ш. Монгушка, чоок кижилеринге ооң ачазы кодээ ажыл-агыйның хоочуну

Шоюр-оол Тюлюшович
САНЧАЙ-ООЛДУҢ

аараш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тиражы — 9337.

Чагыг № 105—127.